

wording en werking

Programma voor de geschiedenis
van de Christelijk-Sociale Beweging

Paul Werkman
Rolf van der Woude

Wording en Werking

☉ Slechts dit ééne is, zal er voor u een sociale quaestie bestaan, noodzakelijk, t.w. dat ge de onhoudbaarheid van den tegenwoordigen toestand inziet, en deze *onhoudbaarheid* verklaart niet uit *bijkomstige* oorzaken maar uit een fout *in den grondslag* zelf van ons maatschappelijk samenleven. Voor wie dit *niet* erkent, en acht dat het kwaad te bezweren is door kweeking van vromer zin, door vriendelijker bejegening of milder liefdegave, moge er een religieuse, en moge er een philanthropische quaestie bestaan, maar een *Sociale* quaestie bestaat voor hem niet. Die bestaat eerst, zoo ge architectonische critiek oefent op de menschelijke sociëteit zelve, en diensvolgens een andere inrichting van het maatschappelijk gebouw gewenscht én mogelijk acht. ♣

A. Kuiper, *Het sociale vraagstuk en de christelijke religie*
(Amsterdam 1891) 25.

wording en werking

Programma voor de
geschiedenis van de
christelijk-sociale beweging

Paul Werkman
Rolf van der Woude

Vrije Universiteit Amsterdam
Historisch Documentatiecentrum voor het
Nederlands Protestantisme (1800-heden)
2003

Illustratie omslag: Naar een afbeelding uit: J. Danel e.a., *Naar ordening. Rond het Economisch Program van het Internationaal Christelijk Vakverbond*, Utrecht [1937], copyright: Wereldbond van de Arbeid (wva).

isbn 90 72319 18 4

© P.E. Werkman en R.E. van der Woude
Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands
Protestantisme (1800-heden) Vrije Universiteit Amsterdam, 2003
Opmaak Hans Seijlhouwer

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie of microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from the publisher.

Inhoud

Voorwoord	7	
i	Wording en Werking	
	Programma voor de geschiedenis van de christelijk- sociale beweging	9
	1. Inleiding	9
	2. Organisatorisch raamwerk	10
	3. Betekenis van het project	11
	4. Definiëring en afbakening	12
	5. Visie en methodiek	13
	6. Ondersteuning en begeleiding	16
	7. Programma	17
	8. Financiering	18
	9. Speerpunten en activiteiten	19
ii	‘Wij strijden dapper voor ons recht’	
	De geschiedenis van het Amsterdamse Patrimonium	27
	Inleiding	27
	Verzuilde organisatie of sociale beweging	28
	Patrimonium als ‘moderne’ beweging?	30
	Gobale opzet	32
	Stand van zaken	36
	Literatuur	37
	Archieven	37
iii	Ondernemers onder eigen banier	
	De geschiedenis van de protestants-christelijke ondernemersorganisaties, 1892-1995	39
	Inleiding	39

	Globale opzet	41
	Stand van zaken	44
	Literatuur	44
	Archieven	44
iv	Een grenzeloze beweging	
	De Nederlandse protestants-christelijke sociale beweging en het internationale werk	47
	Inleiding	47
	De werknemers	49
	De ondernemers	51
	Vraagstelling	53
	Methode	55
	Literatuur	55
	Archieven	57
v	Lokaal christelijk-sociaal	
	Ontstaan, groei en institutionalisering van de christelijk-sociale beweging	61
	1. Inleiding	61
	2. Verzet in Het Bildt? Modernisering en christelijk-sociale beweging, 1870-1940	63
	3. Aanpassing in Kampen? De christelijk-sociale beweging in een kleinsteedse omgeving, 1870-1940	69
	4. Werk en geloof in Rotterdam. De christelijk-sociale beweging en de grote stad, 1870-1940	76
	Bijlage	
	Leemten in de geschiedschrijving van de christelijk-sociale beweging	81
	Adressen	87

Voorwoord

‘*Wording en werking*’ is het werk- en onderzoeksprogramma voor het project ‘Geschiedenis van de christelijk-sociale beweging’ van het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800 – heden) van de Vrije Universiteit. Het project dankt zijn ontstaan aan een substantiële startsubsidie van de Stichting Alfa Omega, die zelf is voortgekomen uit de Nederlandse Christelijke Boeren- en Tuindersbond. Doel van het project is om leemten te vullen in de geschiedschrijving van de christelijk-sociale beweging. Om daaraan structuur en inhoud te geven is dit programma opgesteld.

Omdat een project als dit naar onze overtuiging een theoretische en methodologische grondslag en kader behoeft, hebben we in een aparte uitgave onze bevindingen en inzichten daarover neergelegd: ‘*De sociale strijd kan echter niet ontlopen worden. Een plaatsbepaling van de christelijk-sociale beweging en mogelijkheden voor een geschiedschrijving*’. Kernelementen hieruit hebben hun plaats gekregen in dit werk- en onderzoeksprogram.

Paul Werkman
Rolf van der Woude

Amsterdam, februari 2003

i Wording en Werking

Programma voor de geschiedenis van de christelijk-sociale beweging

1. Inleiding

9

Het project 'Geschiedenis van de christelijk-sociale beweging' vindt zijn oorsprong in de subsidie die de Stichting Alfa Omega aan het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlandse Protestantisme (1800-heden) van de Vrije Universiteit (**hdc**) gaf voor de verdere uitwerking van de geschiedschrijving van de christelijk-sociale beweging en de protestants-christelijke organisaties van het maatschappelijk middenveld. Bij de opzet van een dergelijk project wordt eens te meer duidelijk dat historisch onderzoek een bedrijf is geworden, waarbij het stellen en motiveren van doelen, het verantwoorden van keuzes, het zorgen voor organisatorische inbedding, regeling van werkzaamheden en financiële planning deel uitmaken van een gericht beleid. Deze nota is bedoeld als vertrekpunt voor beleidsvorming en kan tevens dienen om de doelstellingen en werkwijze te presenteren aan historici, beleidsmakers en geïnteresseerden.

Deze taak past uitstekend bij de doelstelling en de werkwijze van het **hdc**, waar archiveren, documenteren en dienstverlening in de sfeer van het moderne en eigentijdse Nederlandse protestantisme centraal staan en waar onderzoek en publicaties rechtstreeks voortvloeien uit de archief- en documentatiefunctie. Het project sluit dan ook aan bij de reeds aanwezige archieven van bijvoorbeeld Patrimonium, **ncw**, **cbtb**, **cnv** en **pcai** en van voormannen als W.F. de Gaay Fortman, J.W. de Pous en M. Ruppert. Van het benutten van de bestaande expertise en de publicaties wordt verwacht dat ze weer bijdragen aan de actieve collectievorming op deze en aanverwante terreinen.

Dit hoofdstuk wil de uitvoering van deze opdracht handen en voeten geven door:

- Het ontwerpen van een relevant onderzoeksprogramma.
- Het schetsen van een organisatorische structuur.
- Het definiëren en afbakenen van het werkterrein.

- Het uitwerken van een onderzoeksvisie en –methodiek.
- Het aangeven van mogelijkheden voor een klankbord- en samenwerkingsfunctie.
- Het opstellen van een werkschema.

De hoofdstukken die hierop volgen presenteren concrete voorstellen, die zijn voortgevloeid uit en zijn gerelateerd aan het in dit hoofdstuk ontwikkelde concept.¹

Afgesloten wordt met een lijst van leemten in de geschiedschrijving van de christelijk-sociale beweging.

2. Organisatorisch raamwerk

De supervisie van het project ligt bij een stuurgroep die bestaat uit: prof.dr. J. de Bruijn, prof. dr. D.Th. Kuiper en prof.dr. G.J. Schutte. Uitbreiding van de groep met één of meer personen is in overweging. De leden van de stuurgroep houden toezicht op de werkzaamheden van de kerngroep en kunnen eventueel als promotor optreden voor onderzoek dat met het project verband houdt. De uitvoering van de taken berust bij een kerngroep die bestaat uit dr. R.E. van der Woude en drs. P.E. Werkman. Zij zijn verantwoordelijk voor:

- Het schrijven van publicaties.
- Het redigeren van publicaties en de internetpagina.
- Het voeren van de (eind-) redactie van het *Cahier over de geschiedenis van de christelijk-sociale beweging*.
- Het initiëren, uitvoeren en begeleiden van onderwijs, kader-scholing en vorming over de christelijk-sociale beweging.
- Het participeren en representeren op relevante symposia, congressen en bijeenkomsten.
- De organisatie van symposia, congressen en bijeenkomsten op het gebied van de christelijk-sociale beweging.
- De acquisitie en het begeleiden bij ontsluiting van archieven op het terrein van de christelijk-sociale beweging en het protestants-christelijk middenveld.
- De verslaglegging van de activiteiten.

De kerngroep zal eveneens een brede werkgroep organiseren die in periodieke sessies zich zal bezighouden met de presentatie en bespreking van (lopend) onderzoek, onderzoeksvoorstellen, literatuur en derge-

1. Voor een bredere verhandeling over dit concept, zie: P.E. Werkman en R.E. van der Woude, *'De sociale strijd kan echter niet ontlopen worden'. Een plaatsbepaling van de christelijk-sociale beweging en mogelijkheden voor een geschiedschrijving* (Amsterdam 2003).

lijke. Deze werkgroep wil een forum zijn, dat zich voornamelijk richt op bespreking van actuele onderzoeksvragen en daarnaast ontwikkelingen binnen het onderzoeksveld wil signaleren en becommentariëren. De werkgroep zal daarom in principe bestaan uit ‘werkende leden’: leden van de kerngroep, aio’s, promovendi, postdocs, onderzoekers en daarnaast gastsprekers, serieuze geïnteresseerden uit de beweging zelf en andere genodigden.

3. Betekenis van het project

De relevantie van het hier gepresenteerde project ligt naar ons oordeel zowel in ontwikkelingen binnen de sociale en sociaal-economische geschiedschrijving als in actuele maatschappelijke veranderingen. De geschiedschrijving van het maatschappelijk middenveld en de instituties die zich daarop bewogen, heeft zich lang gekenmerkt door een ideologische inkadering. Veel historici voelden zich verwant met de institutie(s) die zij beschreven en de levensbeschouwing waarop deze gefundeerd waren. Deze identificatie van de onderzoeker met zijn object heeft in het laatste decennium plaats gemaakt voor een afstandelijker benadering, die openingen biedt voor nieuwe gezichtspunten en andere benaderingen. Twee voorbeelden kunnen dit illustreren: werd de keuze van een individu voor een organisatie in de ideologisch georiënteerde geschiedschrijving als volstrekt legitiem en vanzelfsprekend beschouwd, de nieuwere werkwijze wil deze keuze juist problematiseren door de ideeën, denkbeelden, wensen en maatschappelijke context van de potentiële leden als uitgangspunt te nemen.

Het tweede voorbeeld is dat in oudere studies over sociaal-economische organisaties de nadruk vooral werd gelegd op het eigene, het bijzondere van de organisatie. Tegenwoordig wordt meer aandacht gegeven aan formele en functionele overeenkomsten en aan samenwerking.

Het onderzoek naar de geschiedenis van de christelijk-sociale beweging past bij de traditie van de Vrije Universiteit, waar veel aan geschiedschrijving van het protestants-christelijk erf is (en wordt) gedaan. Waar mogelijk zal dit project dan ook aansluiting zoeken bij onderwijs en onderzoek dat bij de diverse faculteiten binnen de Vrije Universiteit plaats vindt.

Naast ontwikkelingen binnen het vak geven maatschappelijke veranderingen het project betekenis. Veel organisaties en instituten die zich op het maatschappelijk middenveld bewogen, zijn door functieverlies of schaalvergroting verdwenen. De nieuwe organisaties die daaruit voortkwamen hebben doorgaans hun gebondenheid aan een levensbeschouwing verloren. De vraag is wat er op deze afbraak van het middenveld volgen moet. Welke organisaties of instanties nemen de samenbindende, mobiliserende en activerende rol van de oude organisaties over? Hoe

worden nieuwe organisatievormen in het leven geroepen, die burgers een stem geven in het maatschappelijk debat en hen in hun maatschappelijk functioneren ondersteunen? Bijzonder actueel is deze discussie bij het integratievraagstuk. Zal een verzuilingsproces de integratie van allochtone minderheden bevorderen of hen juist verder isoleren? De leerstoel Christelijk Sociaal Denken bij de Vrije Universiteit buigt zich over dergelijke kwesties. Het zal goed zijn deze actuele discussies van degelijk historisch commentaar te voorzien.

Het verdwijnen van het IJzeren Gordijn heeft andere vragen opgeroepen. Hoe kunnen landen, waar de staat decennia lang geen onafhankelijke organisaties heeft toegelaten, een maatschappelijk middenveld opbouwen? De discussie gaat in dat verband vaak over de vraag hoe een maatschappij van burgers (*civil society*) kan worden opgebouwd. Het zou een goede zaak zijn dit debat over de *civil society* te voorzien van historische respons.

4. Definiëring en afbakening

Zoals wij elders uitvoeriger hebben aangegeven, is een eenduidige definitie van 'sociale bewegingen' nauwelijks te geven.² In het algemeen gaat op dat een sociale beweging vorm geeft aan maatschappelijk ongenoegen door dat om te zetten in collectieve actie. Een sociale beweging kenmerkt zich dus door kritiek en verzet. Niet altijd is die verzetshouding even sterk. Zeker als de beweging langer bestaat en geïnstitutionaliseerd is, zal het verzet gekanaliseerd worden en overgaan in beïnvloeding of belangenbehartiging. Deze dynamiek tussen verzet (kritiek) en beïnvloeding (belangenbehartiging) zien wij als essentieel voor elke sociale beweging.

Deze omschrijving van sociale bewegingen is ruim. Daartoe zijn te rekenen die organisaties die burgers mobiliseren en activeren, maatschappelijke verandering voorstaan en ook pogen deze actief te verwezenlijken, maar geen directe politieke verantwoordelijkheid (willen) dragen.

De christelijk-sociale beweging was bij uitstek een bespeler van het maatschappelijk middenveld. Zij zocht wegen voor maatschappelijke verandering en activeerde individuen zich daarvoor in te zetten. Daarmee was zij ook een brede beweging. Belangrijke hoofdgroepen van organisaties zijn: de sociaal-economische partners, het onderwijs, de gezondheidszorg, vorming- en begeleidingsorganisaties van jongeren. Daarnaast zijn er organisaties ontstaan die vrouwen, ouderen en andere specifieke groepen verenigen.

2. Werkman en Van der Woude, *'De sociale strijd'*.

5. Visie en methodiek

Kenmerken van de christelijk-sociale beweging

De opkomst van de christelijk-sociale beweging was zowel een reactie op het liberalisme en het socialisme als een teruggrijpen op de samenlevingsvormen van voor de Franse Revolutie. Het christelijk-sociaal denken dat in de tweede helft van de negentiende eeuw opkwam, wilde dan ook meer zijn dan een mengvorm tussen individualisme en collectivisme. Het zocht naar een organische maatschappijvorm waarin de samenstellende delen: individu-organisaties/instituties-overheid eigen verantwoordelijkheden kenden, zelfstandig konden handelen en gelijkwaardige posities innamen. De geschiedenis van de christelijk-sociale beweging is in feite de historie van de vormgeving van het maatschappelijk ideaal van vrijheid en verantwoordelijkheid voor maatschappelijke organisaties. De kenmerken daarvan waren:

13

- Religieuze inspiratie. Zeker in gereformeerde en antirevolutionaire kring heeft men zich uitvoerig beziggehouden met een theologische fundering van het organische maatschappijbeeld. De betekenis en reikwijdte van het doorslaggevende begrip ‘sovereiniteit in eigen kring’ valt zonder deze bijbelse reflectie niet te doorzien.
- Het solidariteitsdenken. Door het uitgangspunt te nemen in een organische samenleving werden fundamentele onderscheidingen als tussen kapitaal–arbeid en individu–gemeenschap afgewezen. Dat uitte zich door het streven naar harmonieuze verhoudingen binnen de samenleving. De christelijk-sociale beweging zocht, zolang als mogelijk was, naar het compromis. Beïnvloeding en belangenbehartiging zijn daarom van groter betekenis geweest dan kritiek en verzet. Dienstverlening is ook een belangrijk kenmerk geweest van de christelijk-sociale beweging. Scholing en vorming zijn zaken die zich op het grensgebied bevinden van vorming, belangenbehartiging en dienstverlening. Het oprichten van woningbouwcorporaties, eigen banken en verzekeringsinstellingen zijn directere vormen van dienstverlening.

Onderzoekstradities

De polen verzet en beïnvloeding zijn ook in de historiografie te herkennen. Omdat historici zich vaak door sociologen en politicologen hebben laten inspireren en vaak gebruik maken van hun concepten, moeten deze tradities er ook bij betrokken worden. Sociologen uit de functionalistische school zien sociale bewegingen vooral als protestbewegingen, die het symptoom zijn van een uit het evenwicht geraakte samenleving. Hoewel zij dit verzet niet altijd negatief duiden, zien zij collectieve actie toch als een vorm van desintegratie en normafwijkend gedrag. Een tweede stroming ziet sociale bewegingen daarentegen als een onvermijdelijk verschijnsel in

elke samenleving. Omdat elke maatschappij in essentie op machtsverhoudingen is gestoeld, zullen er altijd groepen de kop opsteken die de maatschappelijke verhoudingen willen doorbreken of omkeren. Nieuwe machtsverhoudingen zullen echter altijd nieuwe machtsconflicten uitlokken. Sociologen die deze conflicttheorie aanhangen zien collectieve actie veel positiever, want ze biedt mogelijkheden tot verandering. In de jaren zeventig van de vorige eeuw kwam de actietheorie op, die collectieve actie tot natuurlijk en creatief gedrag verklaarde. Op deze actietheorie bouwden de theoretici van de 'nieuwe sociale beweging' voort. Zij wijzen de logge, massale en in rigide ideologieën verstrikte 'oude sociale beweging' af en richten zich op het ideaal van een *civil society*, die gedragen wordt door creatieve en mondige burgers, die in gezamenlijke actie een open en liberaal-democratische samenleving vormgeven.

Historici hebben zich in eerste instantie laten inspireren door de conflicttheoretici, al is het meestal moeilijk hen direct in een sociologische traditie te plaatsen. Dat is ook het geval bij de socioloog en historicus Charles Tilly, die het debat over sociale bewegingen de laatste kwarteeuw heeft beheerst. Kenmerkend voor zijn visie is dat hij sociale bewegingen ziet als protest tegen een steeds uitdijende staatsmacht, die inherent is aan een zich voortdurend moderniserende samenleving.

Het zijn politicologen geweest die er op hebben gewezen dat sociale bewegingen niet alleen maar kritiek hebben op de samenleving en zich verzetten tegen de bestaande verhoudingen. De zaak ligt veel ingewikkelder, want sociale bewegingen hebben een breder repertoire van collectieve actie, waarin naast kritiek en verzet, beïnvloeding van en samenwerking met de overheid of andere instituties een plaats hebben. Dit kan gaan van uitoefening van pressie naar belangenbehartiging tot zelfs meewerken aan het uitvoeren van overheidsmaatregelen. Onderzoekers in deze neocorporatistische traditie stellen dat juist door onderhandelen, overleg, beleidsafstemming en formele en informele samenwerking overheid en sociale bewegingen en organisaties tot maatschappelijke verandering kwamen. Het opzetten van samenwerkingsstructuren leidde er zelfs toe dat parlementaire controle en vrije marktwerking in het voordeel van beide partijen konden worden omzeild. Dergelijke neocorporatistische structuren werden niet willekeurig gevormd, maar waren het resultaat van vaak bewuste, maar soms ook onbewuste handelingspatronen, met als doel het vermijden van grote maatschappelijke conflicten. Als gevolg van deze meer recente aandacht voor de vervlechting van overheid en instituties wordt ook in de theoretische economie onder de benamingen politieke economie of nieuwe institutionele economie meer aandacht gegeven aan de verwevenheid van overheid, sociaal-economische instellingen en maatschappelijke organisaties.

De tegenpolen verzet en beïnvloeding hebben dus een plaats in wetenschappelijk tradities en concepten. Van beide noties in hun onderlinge, dynamische verhouding zal gebruik gemaakt moeten worden.

Onderzoeksperspectieven

Tot voor niet al te lange tijd heeft de geschiedschrijving van de sociale bewegingen zich in ons land overigens weinig aangetrokken van de sociologische of politicologische debatten. De verbondenheid aan ideologieën leidde tot een teleologische geschiedschrijving, waarbij het eigen gelijk al bij voorbaat vaststond. Een andere reden is dat de geschiedschrijving van organisaties en instituties op het maatschappelijk middenveld zich vaak in de gedenkboekensfeer afspeelt, waar noch voor de historische context, noch voor theorieën en concepten veel belangstelling bestaat. De eigen organisatie, het eigen succes en de eigen leiders worden vaak in het centrum geplaatst. Hoewel tegenwoordig een tendens naar professionalisering valt te constateren, waardoor er objectievere geschiedenissen worden geschreven, houden veel auteurs zich nog verre van verwerking van theoretische gezichtspunten. Het project 'Geschiedenis van de christelijk-sociale beweging' wil juist wel theorieën op een creatieve manier gebruiken, waarbij niet alleen de formele aspecten van de instituties in het middelpunt staan, maar ook de interacties tussen leden en leiding, tussen leden en organisatie en de maatschappelijke context in de centrale vraagstelling betrokken worden. Het gaat daarbij in de eerste plaats om de keuzes en gedragingen van de leden, waarbij gelet wordt op:

- Hoe passen de keuzes en het gedrag van de leden in hun bestaansstrategieën? De organisaties worden daarbij niet als onafhankelijke grootheden, maar als concurrenten gezien.
- Welke invloed heeft de interactie leider – leden? De beschouwingen van de socioloog Max Weber over het charismatisch leiderschap kunnen hierbij niet gemist worden.

Daarnaast zijn belangrijke aspecten:

- De dynamiek van de organisatie, waarbij wording, groei, uitbouw en functioneren centraal staan. Een belangrijke vraag is daarbij het achterhalen van de wisselwerking tussen de polen verzet en beïnvloeding.
- De christelijk-sociale beweging werkte niet in een isolement. In de tweede helft van de negentiende eeuw probeerden West-Europese denkers uit verschillende christelijke tradities alternatieven te geven voor liberalisme en socialisme. Deze internationale inspiratie zette zich voort in organisatorische samenwerking. De achterliggende motieven, de manier waarop deze vorm kregen en hoe leden erbij werden betrokken, zullen de nodige aandacht moeten krijgen.

Onderzoeksmethode

De keuze voor een objectiverende, door het wetenschappelijke begrip-

penapparaat gevoede benadering heeft ook consequenties voor de methodiek. Gekozen wordt voor:

- Een integrale methode waarbij niet de organisatie of institutie centraal staat, maar nadruk wordt gelegd op de intermediaire rol van de organisaties. Essentieel is dat de institutie of organisatie binnen een relevante sociaal-economische en cultureel-levensbeschouwelijke context wordt geplaatst en dat ruimte gegeven wordt aan de persoonlijke en groepssituatie en de individuele en gezamenlijke motieven.
- Een tweede methodische keuze is het comparatief perspectief. Door goede vergelijkingen te trekken kunnen de onderzoeksresultaten diepte en reliëf krijgen.

16

Achtergronden van de christelijk-sociale beweging

Een reflectie op en confrontatie met de historiografische traditie binnen de protestants-christelijke geschiedschrijving zal niet uit de weg gegaan kunnen worden. Het is vooral de journalist R. Hagoort geweest die de term christelijk-sociale beweging heeft geïkt. Zijn gedenkboeken zijn geschreven in de ideologische, emancipatorische traditie die tot in de jaren zestig van de vorige eeuw bepalend is geweest voor de beeldvorming binnen protestants-christelijke kring. Hoewel dergelijke werken tot op zekere hoogte hun waarde hebben behouden en ze nog altijd een *Fundgrube* vormen voor historisch materiaal, beoogt dit project een vernieuwing van deze traditie. Als voorbeeld kan dienen de serie *Cahier over de geschiedschrijving van de christelijk-sociale beweging*, waar een zekere betrokkenheid met het onderwerp samengaat met distantie en objectiviteit.

Toen de christelijk-sociale beweging in de tweede helft van de negentiende eeuw van de grond kwam, lag er geen blauwdruk klaar hoe de beweging op te bouwen en vorm te geven. Geleidelijk en in dialoog met de maatschappelijke ontwikkelingen hebben christelijk-sociale denkers als A.S. Talma, J.C. Sikkel, J.R. Slotemaker de Bruïne, C. Smeenk en later M. Ruppert, W.F. de Gaay Fortman, H.J. van Zuthem en B. Goudzwaard hun ideeën over een christelijke samenleving vorm gegeven. Deze gedachtevorming is in de loop van de twintigste eeuw in verschillende vormen doorgegaan. Deze traditie zal in het project betrokken en verwerkt worden.

6. Ondersteuning en begeleiding

Debat, discussie, bespreking, uitwisseling en doorgeven van kennis vormt een integraal onderdeel van het historisch bedrijf. Het project 'Geschiedenis van de christelijk-sociale beweging' ziet hier voor zichzelf

een taak weggelegd, in het bijzonder bij het ondersteunen, begeleiden, coördineren en faciliteren van verwant onderzoek en onderwijs:

- Binnen de Vrije Universiteit. Genoemd kunnen onder meer worden het lopend promotie-onderzoek binnen de Vakgroep Geschiedenis van de **vu** naar de geschiedenis van het **cnv** en naar de landelijke organisatie van Patrimonium. Voorts het onderzoek bij het Bezi- ningscentrum naar het ontstaan van de *civil society*. Participatie in het onderwijs van de **vu** behoort eveneens tot de mogelijkheden.
- Buiten de Vrije Universiteit. Zo biedt het onderzoeksprogramma van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis goede aanknopingspunten voor samenwerking, omdat dit programma bestaansstrategieën (*coping & family strategies*) als centraal aandachtspunt voor het onderzoek heeft gekozen. Daarnaast zijn er andere relevante organisaties zoals de Vakbondshistorische Vere- niging, de Werkgroep Stedengeschiedenis, het **kadoc** te Leuven en dergelijke, waarmee samengewerkt kan worden.

17

7. Programma

Bepalende factoren voor de opstelling van het hier gepresenteerde werk- programma zijn niet alleen de onderzoeksvisie en -methodiek, maar ook de hiervoor al aangeduide verwevenheid met het specifieke karakter van het **hdc**. Van groot belang zijn voorts de stand van zaken en de leemtes in het onderzoek. De Bijlage geeft een, zeker niet volledig, overzicht van de lacunes die zijn aangetroffen. Een korte blik op de lijst maakt duidelijk dat er nog een groot terrein braak ligt. De eigen deskundigheid van de kerngroepleden speelt eveneens een rol, terwijl ook de mogelijkheden voor het participeren in parallele activiteiten bij andere organisaties en instituten, waarvan enkele hiervoor genoemd zijn, daarbij worden be- trokken. Ten slotte moeten ook de beschikbaarheid van archieven en de mogelijkheid *oral history* in het onderzoek te betrekken in ogenschouw genomen worden.

Deze overwegingen leidden tot het formuleren van de volgende zwaar- tepunten in het project:

- Het doen van eigen onderzoek dat aansluit bij de aard en de missie van het Historisch Documentatie Centrum, waarbij drie accenten worden gelegd: organisaties, prominente personen en internatio- nale activiteiten.
- Het stimuleren van onderzoek naar keuzes en gedragingen van leden op lokaal vlak, waarbij de verhouding tussen leiders en lei- ding, verandering in patronen van collectieve actie en het functio- neren van organisaties en instituties als intermediairs in de centrale

- vraagstelling betrokken worden.
- Het begeleiden van, het fungeren als klankbord bij en het samenwerken met verwant onderzoek is een tweede zwaartepunt.
  - Het is uitdrukkelijk niet de bedoeling zich louter tot het wetenschappelijke forum te richten. Bij de subsidieverlening heeft de Stichting Alfa Omega als voorwaarde gesteld dat de resultaten voor een breder publiek toegankelijk gemaakt moeten worden. Dat kan bijvoorbeeld gerealiseerd worden door het geven van onderwijs binnen de vakgroep Geschiedenis, het opzetten, meewerken aan en uitvoeren van onderwijsprojecten in het hoger en middelbaar onderwijs. Een tweede methode is informatievoorziening via het internet. Deze informatie zal gericht worden op verdere verwerking ten dienste van onder meer lesvoorbereiding van docenten, schrijven van scripties of verdere studie. De op te zetten webpagina zal bestaan uit algemene informatie, korte thema's en biografieën en een beredeneerde bibliografie. Ten slotte zullen symposia gebruikt worden voor het uitdragen van kennis aan een breder publiek. Een voorlopige planning: Christelijk-sociaal denken: Kritiek en dialoog (2004), Gingen de dominees voorop? Leiding en leden bij de christelijk-sociale beweging (2006), Ondernemers onder eigen banier (2009) en Een grenzeloze beweging (2010).

8. Financiering

Zonder additionele financiering zal het project niet gerealiseerd kunnen worden. Daarom zal bij een aantal voorstellen externe financiering gezocht worden:

1. 'Wij strijden dapper voor ons recht'. De geschiedenis van het Amsterdamse Patrimonium (zie hoofdstuk ii)
2. Ondernemers onder eigen banier. De geschiedenis van de protestants-christelijke werkgeversorganisaties. (zie hoofdstuk iii)
3. Een grenzeloze beweging. De Nederlandse protestants-christelijke sociale beweging en haar internationale betrokkenheid. (zie hoofdstuk iv)
4. Lokaal christelijk-sociaal. Leden en leiding bij de christelijk sociale beweging in Het Bildt, Kampen en Rotterdam. (zie hoofdstuk v)

9. Speerpunten en activiteiten

Het volgende overzicht biedt geen limitatieve opsomming, maar geeft aan de ene kant weer welke publicaties in uitvoering zijn en ordent aan de andere kant een aantal in de Bijlage gesignaleerde leemtes. Deze inventarisatie is dus te zien als een prioriteitenlijst en als een lijst van ‘werk in uitvoering’. Bij de prioriteiten is er speciaal op gelet de onderwerpen zo te verenigen en samen te bundelen dat er ruimte ontstaat voor het toepassen van nieuwe thema’s alsook benaderingswijzen van anderen. De fasering is indicatief en mede afhankelijk van eventuele aanvullende financiering.

WAT

Methodologie, bibliografie etc.

Plaatsbepaling van de christelijk-sociale beweging en mogelijkheden voor een geschiedschrijving

---

Lopende, geannoteerde archieveninventarisatie christelijk-sociale beweging

---

Lopende, geannoteerde bibliografie geschiedenis christelijk-sociale beweging

---

Organisatiegeschiedenis

Werknemers

Patrimonium Amsterdam

Christelijk Nationaal Vakverbond

Nederlandsch Werkliedenverbond Patrimonium

Christelijk Nationale Werkmansbond

Vakbonden

Jongeren en onderwijs

Christelijk Arbeidssecretariaat

Ondernemers

Boaz en de Boaz-banken

Ondernemers onder eigen banier. Boaz/Vereniging van Christelijke Werkgevers / Verbond van Prot.-Chr. Werkgevers / ncw
Werkgevers brancheorganisaties

Christelijke Middenstandsvereniging / Nederlands Christelijk Ondernemersverbond

---

Werknemers en werkgevers

Convent van Christelijk-Sociale Organisaties

Gereformeerd Maatschappelijk Verbond

Thema's

Ideeëngeschiedenis

Christelijk-sociaal denken: kritiek en dialoog

P.A. Diepenhorst en de Historische School

B. Goudzwaard en het progressieve denken

H.J. van Zuthem en de medezeggenschap

De betekenis van de christelijk-sociale congressen/conferenties

---

Christelijk-sociale actie in de negentiende eeuw

Gingen de dominees voorop? Leiding en leden bij de christelijk-sociale beweging

---

Buitenlandse invloeden (Von Ketteler, Stöcker, Naumann, Wichern, Tillich, Maurice, Kingsley e.a.)

Het Réveil

Het antwoord van de diaconie

WIE**HOE****WANNEER**

R.E. v.d. Woude en P.E. Werkman	Brochure en internetpublicatie	2003
R.E. v.d. Woude en P.E. Werkman	Internetpublicatie	2003 ->
R.E. v.d. Woude en P.E. Werkman	Internetpublicatie	2003 ->

R.E. v.d. Woude en P.E. Werkman	Monografie	2007
P. Hazenbosch	Monografie	2009
G. Hörchner	Dissertatie	

21

Redactie Cahier	Themanummer Cahier	
Redactie Cahier	Themanummer Cahier	
	Artikel	

R.E. v.d. Woude en M. v.d.Velden	Artikel	2004
R.E. v.d. Woude	Congres Monografie	2009
R.E. v.d. Woude en P.E. Werkman (red)	Bundel	2008

R.E. v.d. Woude en P.E. Werkman	Artikel /Monografie	2003/2008
------------------------------------	---------------------	-----------

R.E. v.d. Woude en P.E. Werkman	Symposium Bundel	2004
R.E. van der Woude	Artikel	

	Artikel	
	Congres Bundel	2006
	Monografie	

WAT

Christelijk-sociale beweging en sociaal-economische kwesties

Crisis en confessie. De christelijke sociale beweging en economische crises in de twintigste eeuw

Christelijk-sociale beweging op lokaal niveau 1870-1940

Kampen

Het Bildt

Rotterdam

Internationale betrekkingen

Een grenzeloze beweging. Christelijk-sociale beweging in internationaal/vergelijkend perspectief

Een grenzeloze beweging: de werknemers

Een grenzeloze beweging: de ondernemers

22

Dienstverlening

Huisvesten, verzekeren, verplegen, bankieren, adviseren, onderwijs etc.

Kerken

Relatie met de kerken

Politiek

Belang en politiek. De christelijk-sociale beweging en (partij-) politiek

Ontzuiling

Het antwoord op de ontzuiling van werknemers en ondernemers

Biografieën

Afzonderlijke biografieën

P.A. Diepenhorst

W.F. de Gaay Fortman

M. Ruppert

P.S. Gerbrandy

J.R. Slotemaker de Bruïne

A.S. Talma

J.Th. de Visser

C. Smeenk

K. Kater

H. Diemer

Chr. van den Heuvel

A. Borst

W. Hovy

J. Meynen

J. de Pous

WIE**HOE****WANNEER**

	Themanummer Cahier	2003
--	--------------------	------

Aio	Dissertatie	
Aio	Dissertatie	
Aio	Dissertatie	

R.E. v.d. Woude en	Congres	
P.E. Werkman	Bundel	2010
P.E. Werkman		2010

23

Redactie Cahier	Themanummer Cahier	
-----------------	--------------------	--

Redactie Cahier	Themanummer Cahier	
-----------------	--------------------	--

J. de Bruijn en		
R.E. v.d. Woude	Monografie	2003
P. Bak	Monografie	2004
J. de Bruijn en		
P.E. Werkman	Monografie	2004

C.A. Groenewold	Monografie	
-----------------	------------	--

WAT

Bundels

Voormannen van de christelijk-sociale beweging

Politici uit de christelijk-sociale beweging

Sociale predikanten negentiende en twintigste eeuw
Prominente christelijke werkgevers

Vitae parallelae: protestantse en katholieke
vakbondsbestuurders na de Tweede Wereldoorlog

Figuren van het Réveil

24

Diversen

De geschiedenis van de amvj

---

ymca in Nederland

Civil Society

Gereformeerde diaconie

WIE**HOE****WANNEER**

A. Bornebroek en G. Harinck (red)	Bundel	2003
R.E. v.d. Woude en P.E. Werkman (red)	Bundel	2005
G. Harinck	Bundel	2006
R.E. v.d. Woude en P.E. Werkman (red)	Bundel	2009
J. Varkevisser (A. Bornebroek en P.E. Werkman red)	Bundel	
	Bundel	
<hr/>		
M. van der Linde	Monografie	
M. van der Linde	Monografie	
A.M. Kolle	Dissertatie	
R. Dekker	Dissertatie	

---

ii ‘Wij strijden dapper voor ons recht’

De geschiedenis van het Amsterdamse Patrimonium

1. Inleiding

27

Tot in de jaren zestig van de vorige eeuw was ‘Patrimonium’ wel het meest kenmerkende voorbeeld van hoe het orthodox-protestantse organisatiewezen was doorgedrongen in het dagelijks leven van veel Amsterdammers. Wonen deden de leden uiteraard in huizen van de woningcorporatie en daarenboven waren velen lid van het muziekkorps, de gymnastiekvereniging, de bibliotheek of de schaakclub die onder het bestuur stond van het Verbond. Jongens en meisjes konden protestants-christelijke technische scholen bezoeken en ouderen vonden een rustige oude dag in bejaardentehuizen van eigen signatuur.

Terugkijkend op meer dan 125 jaar geschiedenis van Patrimonium, rijzen vragen als: waar kwam deze drang tot organiseren vandaan? Was dit de opzet van de oprichters of stuurden de omstandigheden Patrimonium in een bepaalde richting? In welke verhouding stond de geschiedenis van Patrimonium tot andere, door de verzuiling ontstane, organisaties? Om dergelijke vragen te kunnen beantwoorden, is het nodig de geschiedenis van Patrimonium te plaatsen in de context van de ingrijpende veranderingen die de Nederlandse samenleving – de stad Amsterdam in het bijzonder – in de negentiende en twintigste eeuw doormaakte. Daardoor kan niet alleen achterhaald worden hoe Patrimonium paste in het algemene patroon van de Nederlandse geschiedenis, maar eveneens waarin het verbond bijzonder was en een eigen taak en plaats kende.

Het schrijven van een organisatiegeschiedenis van het Amsterdamse Patrimonium vraagt een soort onderzoek waarbij nauwkeurige omgang met de bronnen, uitgebreide kennis van het protestants-christelijke verleden en het stellen van ‘moderne’ vragen samengaan. Het doen van onderzoek waarbij een dergelijke verwevenheid voorop staat, past binnen de doelstellingen en activiteiten van het *hdc*, dat naast het archief van het Amsterdamse Patrimonium diverse andere relevante collecties bezit.

2. Verzuilde organisatie of sociale beweging

28

Hiervoor is het begrip ‘verzuiling’ gevallen en dat zou een aanzet kunnen zijn om het ontstaan en de groei van Patrimonium vanuit dit perspectief te benaderen. Een nadere kennismaking met de implicaties daarvan doet echter twijfel rijzen aan de juistheid van een dergelijke aanpak. Het begrip verzuiling is in eerste instantie door sociologen uitgedacht om een specifieke maatschappelijke situatie te omschrijven. Daar zijn later visies over het ontstaan aan vastgekoppeld. Veelal wordt zuilvorming toegeschreven aan bepaalde motieven die bij verschillende bevolkingsgroepen en bovenal hun leiders leefden. In de literatuur zijn het emancipatie-, mobilisatie- en beschermingsmotief bekende thema’s geworden. Uitgebreid historisch onderzoek heeft inmiddels weinig heel gelaten van de verklarende waarde van deze concepten. Historici bevestigen dat er in de negentiende eeuw verzuiling ontstaat en dat deze in de twintigste eeuw sterk toeneemt om daarna, vrij kort na het hoogtepunt in de jaren vijftig, in snel tempo te vergruizelen. Maar zij constateren ook dat de oorzaken, motieven en mate van verzuiling zeer divers zijn en van plaats tot plaats verschillen.

Het Amsterdamse Patrimonium is een voorbeeld van de betrekkelijke waarde van verzuilingsmotieven als verklaring. Want de leden van de korpsen van Patrimonium, de leerlingen van de technische scholen of de huurders van Patrimoniumhuizen uit de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw zullen zich er nauwelijks van bewust zijn geweest dat het allemaal in 1876 begonnen is als het Nederlandsch Werkliedenverbond Patrimonium (Vaderlijk Erfdeel), laat staan dat zij weet hadden van de toen spelende motieven. De doelstelling werd door de oprichters breed geformuleerd. In de eerste statuten staat daarover: “de belangen der maatschappij in haar geheel, die der werklieden in het bijzonder, door alle geoorloofde middelen te bevorderen”. En dat alles op de grondslagen van “Gods Woord en de traditiën onzes volks”. Het had dus vele kanten uit kunnen gaan. Dat is ook de zwakte van de meeste verzuilingstheses; ze veronderstellen een soort doelgerichtheid, die de oprichters niet kenden. Zij waren uit op het behoud van het protestantse karakter van Nederland en juist niet op verzuiling. In het algemeen kan gezegd worden dat verzuilingstheorieën te finalistisch zijn en te weinig ruimte laten voor de contingentie van historische processen.

Dat wil niet zeggen dat er binnen Patrimonium geen streven naar emancipatie was, of dat het versterken van de sociale controle nooit heeft meegespeeld. En een korte kennismaking met de geschiedenis van Patrimonium maakt snel duidelijk dat de bescherming van de christelijke arbeider tegen invloeden van socialistische kant zeker meespeelde. Het is echter niet zo dat dit vooropgezette motieven waren. Zij ontstonden in de loop van de geschiedenis van Patrimonium en in wisselwerking met de veranderende tijdsomstandigheden. De Amsterdamse afdeling van Patrimonium was dus zeker een kenmerkend onderdeel van de verzuil-

ende Nederlandse samenleving, maar om verzuiling te gebruiken als exclusief kader voor de geschiedenis van Patrimonium is weinig adequaat. Verzuiling kan beter gezien worden als belangrijk, maar onbedoeld effect van de pogingen de levensbeschouwelijke en de sociaal-economische tegenstellingen in de Nederlandse samenleving te harmoniseren.

Kan Patrimonium dan wel een sociale beweging genoemd worden en past de organisatie in het project ‘Geschiedenis van de christelijk-sociale beweging’? Wie een blik slaat in de eerste jaargangen van *De Werkmansvriend* en *Patrimonium*, kan de indruk krijgen dat het verbond er vooral was voor onderlinge stichting en zedelijke verheffing en dat het zich kenmerkte door bezadigdheid en gematigdheid. De Patrimonium-voormannen opereerden evenwel vanuit onbehagen over de maatschappelijke ontwikkelingen en streefden naar verandering. Als arbeidersstand wilde men erkenning als gelijkwaardige burgers; als christelijke arbeiders wilde men aanvaarding van de levensbeschouwing van waaruit men werkte. Van de liberale elite verlangde men niet langer genegeerd en bevoegd te worden; door de opkomende socialistische beweging wenste men niet als achterhaald ter zijde geschoven te worden. Om dit te bereiken kwam de sociale actie in het teken van bewustwording en vorming te staan, niet om de werklieden te isoleren, maar om hen op te bouwen ‘in christelijk-nationale’ geest. Dat zou gelijkwaardigheid binnen handbereik brengen en daarom gold: ‘Wij strijden dapper voor ons recht’, zoals W.C. Beeremans, een van de oprichters, dichtte.

Het sociale engagement was in eerste instantie een kwestie van op eigen benen willen staan, zij het dat men aanvankelijk niet afwijzend stond tegenover welwillende patronage. Daarom werden de actiemiddelen ingezet op zaken die de positie van de arbeiders zouden verheffen. Het houden van volksvoorlezingen of het oprichten van volksbibliotheken hoorden daarbij. Verbetering van de positie wilde men bereiken door het stichten van coöperaties en verzekeringsfondsen. De gelijkwaardige positie diende echter ook in het bedrijfsleven gehonoreerd te worden door verbetering van arbeidsvoorwaarden. Veel is echter nog onduidelijk. Het vroege Amsterdamse Patrimonium is vaak gezien als een club van geschoolde arbeiders, ambachtslieden en neringdoenden, die vreesden voor statusverlies in een snel veranderende samenleving. De vraag is of dit beeld klopt. Wel is het zo dat gaandeweg binnen Patrimonium een duidelijker visie op sociale verandering werd ontwikkeld.

Patrimonium was dus een loot aan de stam van de christelijk-sociale beweging, zeker in de brede definitie die in hoofdstuk I is gebruikt. Daar gaat het om het nastreven van maatschappelijke verandering, de collectieve actie die daaruit voortvloeit en die er op gericht is andere maatschappelijke actoren – de overheid in het bijzonder – eisen te stellen. Patrimonium mocht dan nog zo gematigd zijn en het harmoniemodel boven alles plaatsen, het werk viel van meet af aan binnen het kader van de christelijk-sociale beweging.

3. *Patrimonium als 'moderne' beweging?*

De veranderingen van de laatste twee eeuwen worden vaak voorgesteld als een moderniseringsproces. Het gebruik van deze term vraagt om enige voorzichtigheid, want al snel worden ontwikkelingen als 'modern' of 'traditioneel' tegenover elkaar geplaatst. Vaak gebeurt dat als op de achtergrond het idee meespeelt dat modernisering een onomkeerbaar, lineair verloopend proces is. In deze zin willen wij modernisering niet gebruiken. Modernisering achten wij als historische term bruikbaar als daarmee wordt aangeduid dat er sinds de negentiende eeuw diepgaande veranderingen plaatsvinden die niet los van elkaar staan, maar sterk aan elkaar gerelateerd zijn. Aan de basis staan technologische vernieuwing en economische groei, maar de voorgang wordt gestuurd door interrelatie en interactie met sociale processen als differentiatie en individualisering en culturele processen als ontkerkelijking en secularisatie.

30

In verband met de geschiedenis van het Amsterdamse Patrimonium zijn de volgende aspecten te noemen (zonder overigens een hiërarchie te suggereren):

- Economische ontwikkeling en technologische veranderingen. De opkomst van de arbeidersbeweging valt niet los te zien van zaken als de introductie van nieuwe technologieën in de arbeidssituatie, differentiatie van de arbeid en de noodzaak van opleiding en scholing. Technologische vernieuwing en economische groei en ontwikkeling zijn een constante factor gebleven. Technologie en economische groei maakten nieuwe vormen van infrastructuur mogelijk, waarvan het spoorwegnet in de negentiende eeuw het belangrijkste was. Toen de grote Nederlandse steden na 1865 door spoorwegen met elkaar verbonden waren, was een veel snellere communicatie mogelijk. Daardoor kon Patrimonium ook een landelijke beweging worden. Modernisering van infrastructuur en informatievoorziening en –verwerking is een continu proces geweest, dat steeds nieuwe aanpassingen vroeg, waardoor Patrimonium genoodzaakt was zich steeds weer te heroriënteren
- Demografische ontwikkelingen. Na ongeveer 1870 kreeg de economische groei vaart. Amsterdam profiteerde daar in bijzonder mate van. De gunstige economische situatie trok grote aantallen immigranten uit andere delen van ons land aan. Dit had grote gevolgen voor de sociale cohesie in de stad. Amsterdam is een stad met veel immigratie gebleven. Patrimonium kon daardoor een functie als sociaal vangnet vervullen.
- Politieke ontwikkelingen. De verhouding overheid-onderdaan onderging grote veranderingen. De overheid onderwierp zich gaandeweg aan meer controle door het parlement, waardoor de democratie vorm kreeg. Een motief van veel Patrimonium-mannen was deel

te willen nemen aan meningsvorming ook binnen de politiek. Kiesrechtuitbreiding zagen zij als een maatschappelijk wenselijke zaak. Bewustwording van maatschappelijk consequenties van politieke veranderingen is voor Patrimonium van betekenis gebleven.

- Sociale veranderingen. Door de scheiding van kerk en staat ontwikkelde de overheid zich tot een wettenstellende en -handhavende bureaucratie. De kerk bleef het waardevormend instituut, maar kreeg gaandeweg de negentiende eeuw concurrentie van andere organisaties en instituten. De Patrimonium-leden betreurden niet alleen het verlies van de ‘oude, vertrouwde waarheden’, maar bovenal de verdwijning van het publieke karakter van de godsdienst. Economische en politieke veranderingen droeg men een warm hart toe, maar wel binnen het religieuze en sociale waardensysteem van de orthodox-protestantse traditie. Een permanente taak van Patrimonium bleef de protestants-christelijke burger bij het werk van middenveld organisaties te betrekken en hen te activeren.

31

Dit laatste verklaart deels ook het ‘stichtende’ karakter van Patrimonium, al verschilde de vorm waarin dit gebeurde. Naarmate de overheid en de kerk het publieke karakter van het protestantisme steeds minder overeind hielden, voelde Patrimonium zich geroepen deze leemte te vullen.

Het is te vroeg om de hele geschiedenis van Patrimonium hier al te plaatsen binnen een moderniseringskader; dat zal in het onderzoek allemaal nog moeten gebeuren. Deze korte schets wil laten zien hoe de geschiedenis van Patrimonium en de modernisering in elkaar grepen. Vanuit de visie dat het Amsterdamse Patrimonium als een christelijk-sociale beweging gekarakteriseerd kan worden, die in wisselwerking met het moderniseringproces haar doelstellingen probeerde te realiseren, kan de algemene vraagstelling als volgt geformuleerd worden:

- Hoe heeft het Amsterdamse Patrimonium vormgegeven aan haar sociaal-culturele doelstellingen en welke motieven stonden daarbij voorop? Hoe werden de werkzaamheden van Patrimonium gevoed door traditie en vernieuwing?
- Hoe leefde dat gedachtegoed bij de achterban en hoe probeerde de organisatie de leden te vormen? Welke wisselwerking was er tussen (potentiële) leden en de leiders? Hoe gebruikte de leiding de netwerken en wat was de betekenis van dubbelfuncties?
- Welke factoren vormden de achtergrond voor de rolveranderingen die het Amsterdamse Patrimonium kende? Welke effecten had dat op het repertoire van collectieve actie?
- Welke relaties kunnen gelegd worden met veranderingen in de

cultureel-maatschappelijke, politieke en sociaal-economische context, in het bijzonder met die van Amsterdam? Welk aandeel had Patrimonium zelf in die ontwikkelingen?

4. Globale opzet

Vanuit deze vraagstelling, waarbij het relateren van het bijzondere (het Amsterdamse Patrimonium) aan het algemene (modernisering) voorop staat, is een voorlopige periodisering mogelijk.

Een standsorganisatie, 1876-1914

32

De oprichting van Patrimonium vond plaats toen Amsterdam een periode van grote economische bloei doormaakte. De basis was enerzijds de positie in de koloniale handel, anderzijds voltrokken zich veranderingen in de arbeidsverhoudingen, zoals afbraak van patriarchale verhoudingen en vergroting van de arbeidsproductiviteit. Omdat Amsterdam voorop liep in de economische ontwikkeling, was de aantrekkingskracht op immigranten groot. Dit leidde weer tot extra activiteit, onder meer in de bouw.

Wat de oprichters voor ogen stond, was de christelijke arbeiders in deze tijd van snelle veranderingen een sociaal tehuis te bieden. Het streven van Patrimonium kan wellicht het beste vergeleken worden met de standsorganisaties van boeren en tuinders, zoals die in de twintigste eeuw ontstonden. Deze bonden wilden instaan voor alle geestelijke en materiële noden van deze bevolkingsgroep. Zo wilde ook Patrimonium het religieuze en stoffelijke welzijn van de protestants-christelijke arbeiders bevorderen. In deze eerste fase van Patrimonium speelden twee belangrijke motieven: het sociale en het religieuze. Hoezeer de Patrimonium-voormannen het ook ontkenden, klassenverhoudingen speelden wel degelijk een rol. Zij wilden als arbeidende stand erkend en gewaardeerd worden en dat moest in arbeidsrechtelijke en financiële zin geconcretiseerd worden. Daarnaast waren zij vol overtuiging orthodoxe protestanten, die niet alleen streden tegen vrijzinnigheid, maar meer nog tegen de verdwijning van het godsdienstige element uit het openbare leven. Emancipatie- en beschermingsmotieven speelden dus een rol.

De grote vraag van de eerste periode is hoe de verhouding tussen beide aspecten zich uitkristalliseerde en waarom dit proces zo verliep. Zoals in hoofdstuk 1 is aangegeven kan deze vraag alleen vanuit wensen, motieven en keuzen van de (potentiële) leden en de verhouding leiding-leden beantwoord worden. Daarbij zijn enkele belangrijke aspecten van belang:

- Welke economische veranderingen, speciaal op het gebied van arbeidsverhoudingen, speelden een rol in het ontstaan van de arbeidersbeweging? Is er een relatie met politiek-sociale ontwikkelin-

gen? Te denken valt aan: Amsterdam als centrum van de socialis-
tische en sociaal-democratische beweging en de verscherping van
de politieke en sociale tegenstellingen in de decennia rond de eeuw-
wisseling (o.a. de Spoorwegstaking van 1903). Op cultureel vlak
valt te denken aan de secularisatie en ontkerkelijking, die in Am-
sterdam al vroeg begonnen.

- In hoeverre was het streven van Patrimonium een teruggrijpen op
oude tradities?
- Hoe verliep de rekrutering? Welke motieven stonden voorop? Wer-
den leden getrokken door het beginsel of was het belang het belang-
rijkste aspect? Hoe was de verhouding leiding leden? Kunnen
voormannen als K. Kater en W. Hovy als charismatische leiders
gekenschetst worden?
- Was bij de oprichting van Patrimonium sprake van een reactie op
economische en demografische ontwikkelingen? Bond Patrimo-
nium de immigranten sociaal?
- Hoe kon Amsterdam zich ontwikkelen tot centrum van het ver-
bond?
- Welk effect hadden kerkelijke ontwikkelingen, in het bijzonder de
Doleantie op Patrimonium in Amsterdam, en welk aandeel had de
afdeling in deze processen.
- Welke activiteiten werden ontwikkeld, welke waren succesvol en
welke niet?
- Waarom bleef het Amsterdamse Patrimonium zich zo vastklampen
aan de functie van standsorganisatie en werd de weg naar vakactie
zo laat ingeslagen?
- Waarom is het Sociaal Congres van 1891 nauwelijks een stimulans
geweest voor verdere sociale actie?
- Welk effect had de opkomende verzuiling op de doelstellingen en
activiteiten van Patrimonium?

33

Een sociale vereniging, 1914-1945

Tot de Eerste Wereldoorlog was het Amsterdam redelijk voor de wind
gegaan. De Eerste Wereldoorlog zorgde voor een knik in de groei en het
Interbellum werd gestempeld door de diepe economische crisis van de
jaren dertig. Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog was de
politiek-sociale situatie wel volkomen veranderd. De sociaal-democratie
had vaste grond onder de voeten gekregen. Dit ging vooral ten koste van
de invloed van de Nederlandse Hervormde kerk. Na de Doleantie en de
vorming van de Gereformeerde Kerken was Patrimonium tot een door
gereformeerden gedomineerde organisatie geworden. De poging een
moderne vakbeweging van de grond te tillen door de oprichting van het
Christelijk Arbeiders Secretariaat mislukte; het cnv nam de vakbond-
staak over.

Na de Eerste Wereldoorlog was het politiek-maatschappelijk veld in feite al verkaveld. De confessionele partijen verwierven een meerderheid in het parlement. Het orthodox-protestantse volksdeel kon trots zijn op de geslaagde mobilisatie en de daarop volgende mars door de instituties. Veel historici constateren dat een zekere zelfgenoegzaamheid de overhand kreeg. De aloude idealen van herkerstening van de Nederlandse samenleving maakten plaats voor consolidatie van het verworvene.

Het is de vraag of dat ook voor het Amsterdamse Patrimonium gold. Amsterdam werd minder prominent als bolwerk van het gereformeerde leven. Niet alleen daardoor kwam Patrimonium in een zeker isolement terecht, het was ook onduidelijk welke taak er voor het Verbond overbleef. Door voort te bouwen op algemeen sociale beginselen, kon een plaats worden behouden binnen de wereld van de orthodox-protestanten. Bezinning en vorming bleef een belangrijk aspect van het werk. Het blad *Patrimonium* werd een belangrijke opinievormer op sociaal en maatschappelijk gebied en als organisatie mengde men zich in het debat over maatschappelijke vraagstukken. Of het nu ging om vrouwenarbeid, kinderbijslag of publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie, Patrimonium begeleidde de modernisering met principieel commentaar. Een nieuwe taak vond het verbond in uitbreiding van het concrete sociaal werk. Woningbouw was wel de meest ingrijpende en veelomvattende activiteit, maar daarnaast werd bibliotheken, studieclubs opgericht en andere activiteiten ontplooid. Enkele belangrijke vragen die bij deze periode zijn te stellen:

- Hoe vond Patrimonium een nieuwe plaats binnen de protestants-christelijke zuil? Was dat bewust beleid? Hoe werden de verhoudingen tussen het landelijk verbond en de Amsterdamse afdeling? Leidden activiteiten als woningbouw tot verzelfstandiging van het Amsterdamse Patrimonium? Wat waren de verdere gevolgen van de verzuiling? Werd het Amsterdamse Patrimonium een gereformeerde vereniging?
- Hoe was de relatie met het cnv en de andere arbeidersorganisaties, zoals de Christelijk-Nationale Werkmansbond, de bond Maarten Luther en de Amsterdamse Christelijk Besturenbond? Waren er relaties met de christelijke werkgeversbonden?
- Hoe en in welke mate functioneerde het Amsterdamse Patrimonium als intermediair? Was er sprake van verwevenheid van bestuurlijke en politieke netwerken?
- Welke rol speelde Patrimonium in de crisis van de jaren dertig?
- Wat gebeurde er met het Verbond en zijn bezittingen in de Tweede Wereldoorlog?

Een sociale dienstverlener, 1945-2005

In de loop van de twintigste eeuw kreeg Amsterdam een meer specifieke

functie in het Nederlandse steden netwerk, een situatie die zich na de Tweede Wereldoorlog sterk doorzette. Industrie en haven werden als economische trekpaarden minder prominent, terwijl zakelijke dienstverlening de dominerende economische activiteit werd. De stad werd het cultureel centrum van Nederland, mede door het steeds grotere aantal toeristen dat de stad trok.

Maar voor de stad deze functies verder kon ontwikkelen, was een periode van wederopbouw nodig. Een belangrijk probleem in de eerste decennia na de oorlog was de woningnood. Amsterdam had daar in sterke mate mee te maken, want de stad bleef immigranten trekken. In de jaren zeventig poogde men het probleem op te lossen door het bouwen van satellietsteden als Almere en Lelystad.

Een nog altijd niet gemakkelijk te verklaren fenomeen is de vraag waarom de verzuiling na de Tweede Wereldoorlog zich zo sterk doorzette en waarom de zuilen vervolgens in zo'n snel tempo werden afgebroken. Het Amsterdamse Patrimonium was in ieder geval een exponent van deze ontwikkeling. Na de oorlog was het definitief duidelijk dat het Verbond geen rol meer speelde als specifieke arbeidersorganisatie; die taak vervulde het cnv. Patrimonium ontwikkelde zich evenwel in snel tempo tot belangrijke sociale dienstverlener. De woningbouwactiviteiten werden met grote voortvarendheid weer opgepakt en de woningcorporatie werd de op een na grootste van Amsterdam. Deze grootscheepse woningbouw leidde tot nieuwe activiteiten, die het beste als wijkopbouw gekarakteriseerd kunnen worden.

Niet nieuw, maar ook met voortvarendheid aangepakt, was het technisch onderwijs. Een tweetal ambachtsscholen, later tot *I ts* omgevormd, en een *mts* werden opgericht. Een nieuwe activiteit was het oprichten van een bejaardentehuis. De taak als sociaal-maatschappelijke denktank bleef behouden, maar dan meer als landelijke activiteit. Een bloeiend bestaan lijkt het landelijk verbond niet te hebben gehad.

Even opmerkelijk als de grootscheepse uitbouw van de organisatie, was de snelle ineenstorting. Dat betrof niet zozeer de afzonderlijke afdelingen, maar het verbond als geïntegreerde organisatie. In de loop van de jaren zeventig werden de verschillende activiteiten verzelfstandigd en gingen hun eigen weg. In de schaalvergrotingen die volgden gingen steeds meer activiteiten in grotere gehelen op. Belangrijke vragen die deze periode oproept zijn:

- Hoe is het te verklaren dat het Amsterdamse Patrimonium in absolute en relatieve zin zoveel activiteiten initieerde? Slechts in enkele andere steden lukte het Patrimonium zich zo sterk te profileren.
- Welke motieven en achtergronden waren er bij de leiding? Welke motieven leefden er bij de leden? Bleef er een duidelijke relatie leiders-leden, of verzakelijkten de verhoudingen? Was er alleen het

- belang van de mogelijkheid een woning te verwerven?
- Werd het bestuur en het kader nog altijd gedomineerd door gereformeerden? Hoe was de religieuze samenstelling van de leden?
  - Hoe is de ‘ontmanteling’ van het Amsterdamse Patrimonium te relateren aan het algemene ontzuilingsproces? Welke factoren – zoals secularisatie, ontkerkelijkheid, professionalisering – speelden daarin een rol?

5. *Stand van Zaken*

36

De journalist R. Hagoort, die in het Interbellum veel publiceerde over de christelijk-sociale beweging heeft ook twee gedenkboeken aan Patrimonium gewijd: *Patrimonium (Vaderlijk Erfdeel)* (1927) en *Het beginsel behouden* (1934). Over zijn bedoeling liet hij weinig onduidelijkheid bestaan. Zijn boeken waren ‘een apologie van de Christelijk-sociale beweging’. Binnen deze doelstelling wilde hij een zo objectief mogelijk verslag leveren. Hoewel hij tot op zekere hoogte in zijn opzet slaagde, hebben beide boeken enkele nadelen. Het verslag van de geschiedenis van Patrimonium is erg naar binnen gericht en de opzet is sterk kroniekmatig. Desondanks blijven de boeken van Hagoort een bron van historisch materiaal.

Het zoeken van nieuwe perspectieven en methoden, zoals in hoofdstuk i verwoord, wordt evenwel belemmerd door het ontbreken van veel bronnenmateriaal. Er zijn twee archiefdelen gedeponneerd bij het hdc, één van het Amsterdamse Patrimonium, één van het Landelijke Verbond. Beide archieven zijn zeer incompleet en bestrijken maar enkele perioden uit het bestaan van Patrimonium, met name met stukken van na 1945. Dat betekent dat er intensief gezocht zal moeten worden in archieven van andere instellingen, waarvan verwacht mag worden dat zij relaties onderhielden met Patrimonium. Het cnv, de Gereformeerde Kerk te Amsterdam en de arp zijn een aantal voorbeelden van archieven in hdc-bezit. Uit persoonlijke archieven van Patrimonium-mannen kan wellicht ook materiaal geput worden. Het archief van de stad Amsterdam zal naar verwachting veel materiaal bevatten omtrent de publieke functie van het Amsterdamse Patrimonium.

Gedrukte bronnen zullen onmisbaar zijn bij de reconstructie van de geschiedenis van de Amsterdamse afdeling van Patrimonium. Uit de verbondsbladen *De Werkmanvriend*, vanaf 1871 en de opvolger *Patrimonium*, vanaf 1886 zal de doorgaande historische lijn gedestilleerd moeten worden. Beide bladen zijn op het hdc beschikbaar. De door Patrimonium uitgegeven jaarboekjes en brochures zullen belangrijke aanvullingen zijn. Voor de behandeling van meer diepborende thema's zal gezocht moeten worden in andere archieven en zal literatuurstudie een aanvulling zijn. Een voordeel is dat er in de laatste jaren enkele diep-

gravende studies over de Amsterdamse geschiedenis zijn verschenen.

6. Literatuur

- Blom, J.C.H. en C.J. Misset, *'Broeders sluit u aan'. Aspecten van verzuiling in zeven Hollandse gemeenten* (Amsterdam 1985)
- Blom, J.C.H. en J. Talsma, *De verzuiling voorbij. Godsdienst, staat en natie in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam 2000)
- Bos, D., *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam, 1848-1894* (Amsterdam 2001)
- Hagoort, R., *Het Beginsel Behouden. Gedenkboek van het Nederlandsch Werklieden-Verbond Patrimonium over de jaren 1891-1927* (z.p. 1934)
- Hagoort, R., *Patrimonium (Vaderlijk Erfdeel). Gedenkboek bij het gouden jubileum* (z.p. 1927)
- Hofland, P. J., *Leden van de Raad. De Amsterdamse gemeenteraad, 1814-1941* (Amsterdam 1998)
- Knotter, A., *Economische transformatie en stedelijke arbeidsmarkt Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Zwolle 1991)
- Roegholt, R.F., *Amsterdam na 1900* (Den Haag 1993)
- Suurenbroek, F. *Binnenlandse migratie naar en uit Amsterdam (1870-1890)* (Amsterdam 2001)
- Tijn, T. van, *Twintig jaren Amsterdam. De maatschappelijke ontwikkeling van de hoofdstad, van de jaren '50 der vorige eeuw tot 1876* (Amsterdam 1965)
- Wagenaar, M., *Amsterdam 1876-1914. Economisch herstel, ruimtelijke expansie en de veranderende ordening van het stedelijk grondgebruik* (Amsterdam 1990)
- Zanden, J.L. van, *De industrialisatie van Amsterdam 1825-1924* (Bergen 1987)

37

7. Archieven

Gemeente-archief, Amsterdam:

- Archief van burgemeesters en wethouders te Amsterdam
- Archieven van sociaal-maatschappelijke instellingen

Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (na 1800) (hdc), Amsterdam:

- Archief Nederlands Werkliedenverbond Patrimonium
- Archief Patrimonium, Afdeling Amsterdam van het Nederlandsch Werkliedenverbond; Patrimonium, Christelijke Werklieden-

vereeniging Patrimonium te Amsterdam en de Christelijk
Sociale Vereniging Patrimonium te Amsterdam
Archief Kiesvereniging Amsterdam 'Nederland en Oranje'
Archief J. Douwes
Archief A.S. Talma
Archief P. van Vliet jr.
Archief Familie Wormser

iii Ondernemers onder eigen banier

De geschiedenis van de protestants-christelijke ondernemersorganisaties, 1892-1995

1. Inleiding

39

Een belangrijk zwaartepunt van het in hoofdstuk i gepresenteerde project ligt bij de christelijk-sociale beweging in engere zin: de christelijke sociaal-economische organisaties. Een belangrijke belemmering voor een integrale beschrijving is het ontbreken van een geschiedenis van de bonden van protestants-christelijke ondernemers. Dit deelonderzoek wil in die leemte voorzien.

Het Sociaal Congres dat in 1891 werd gehouden is nog altijd een ijkpunt in de geschiedenis van de christelijk-sociale beweging. Niet alleen omdat daar de dominerende voorman Abraham Kuyper de sociale kwestie tot onderwerp van onophoudelijke politieke zorg verklaarde, maar ook omdat afstand genomen werd van verouderde sociaal-economische opvattingen. Hoewel de klassenstrijd als allesbeheersend maatschappelijk conflict nog altijd consequent werd afgewezen, werd wel erkend dat de belangen van kapitaal en arbeid konden verschillen. Het aloude ideaal van het werkliedenverbond Patrimonium om patroon en werkmans onder dezelfde banier te scharen, moest worden verlaten. Dat was niet anders dan een aanpassing aan de realiteit, want schaalvergroting en kapitaalintensivering in het bedrijfsleven hadden de kleinschalige en patriarchale verhoudingen veelal doorbroken. In 1892 kon dan ook de Nederlandsche Vereeniging van Patroons 'Boaz' opgericht worden.

Van 1892 tot 1995 hebben protestants-christelijke werkgevers een eigen organisatie gehad. Deze eigen organisatie was geen vanzelfsprekendheid, maar kwam voort uit een aantal motieven, wensen en keuzes, die werden bepaald door:

- De maatschappelijke context. In de negentiende eeuw speelde de godsdienst nog altijd een dominerende rol in de vormgeving van de maatschappij. Deze dominantie kwam sterk naar voren in de mobilisatie van zowel orthodox-protestanten als katholieken. Bij de orthodox-protestanten was deze gericht op bestrijding van het

- opkomende modernisme en de liberale hegemonie. Bij de katholieken lag het accent op versterking van de gelederen en emancipatie.
- De sociaal-economische context. Na 1850 kreeg Nederland in steeds sneller tempo een industrieel karakter. Daardoor werd de kleinschaligheid van maatschappelijke structuren doorbroken, werden de patriarchale structuren in het bedrijfsleven afgebroken en verzakelijkten de economische verhoudingen, om enkele van de belangrijke veranderingen te noemen.

Dit samengaan van publiekelijk uiting geven aan religieuze gebondenheid en modernisering van sociaal-economische verhoudingen zorgde er voor, samen met tradities van tolerantie en samenwerking, dat niet de klassenverhoudingen de maatschappijvorm bepaalden, maar dat levensbeschouwelijk georiënteerde massa-organisaties het maatschappijbeeld zouden gaan bepalen.

Bij het organiseren van ondernemers speelden nog andere factoren mee:

- Het gericht zijn op het vrije ondernemerschap en onderlinge concurrentie, waardoor samenwerken minder vanzelfsprekend was.
- De vaak lokale oriëntatie van ondernemers, waardoor zij minder geneigd waren tot landelijke organisatie
- De branchegebondenheid van de activiteiten, waardoor overkoepelende activiteiten weinig gestimuleerd werden.

Omdat de industrialisatie vrij langzaam doorzette, de geestelijke leiders zich primair richtten op het organiseren van de massa, was er in eerste instantie weinig animo van ondernemers om zich te verenigen en dat zeker niet in levensbeschouwelijke gefundeerde organisaties. Tot aan de twintigste eeuw kwam het bedrijfsleven eigenlijk alleen tot organisatie in lokale, aan de overheid gelieerde instellingen als de Kamers van Koophandel, en in specifieke brancheverenigingen, die door onderlinge afspraken de concurrentie poogden in te dammen waardoor continuïteit in de bedrijfsvoering kon worden verzekerd.

De organisatie van de protestants-christelijke ondernemers nam een vlucht toen de overheidsbemoeienis met het economische leven doorzette – met name tijdens de Eerste Wereldoorlog - en de maatschappelijke verzuiling vorm kreeg. Dit alles maakt duidelijk dat een geschiedenis van de organisaties van protestants-christelijk ondernemers bovenal de interactie en wisselwerking tussen leden – organisatie – overheid – maatschappij dient bloot te leggen.

Een ondernemersorganisatie heeft bij de uitoefening van haar taak drie functies: de vorming van haar leden, de directe belangenbehartiging (beïnvloeding van de politiek) en dienstverlening aan haar leden. Niet altijd kwamen deze drie elementen even sterk naar voren; in wisselwer-

king met de maatschappelijke context werden verschillende accenten gelegd. De centrale vraagstelling van een geschiedenis van de organisaties van protestants-christelijke ondernemers kan vanuit het voorgaande als volgt geformuleerd worden:

- Hoe hebben de organisaties van protestants-christelijke ondernemers de belangenbehartiging vormgegeven en welke motieven en doelstellingen stonden daarbij voorop?
- Hoe werden de werkzaamheden gevoed door het gedachtegoed dat bij de achterban leefde en hoe probeerden de organisaties hun leden te vormen?
- Welke rol speelde de directe belangenbehartiging en hoe werd de dienstverlening ingevuld?
- Welke relaties kunnen gelegd worden met veranderingen in de cultureel-maatschappelijke, politieke en sociaal-economische context?
- Kan de dynamiek gekarakteriseerd worden in termen van continuïteit en discontinuïteit?

41

2. Globale opzet

Bij de uitwerking van deze vraagstelling komt een chronologisch-thematische methode het meest in aanmerking. Een eerste indeling zou de volgende periodisering kunnen volgen:

Bezinning 1892-1918

De eerste periode van de organisaties binnen de protestants-christelijke ondernemerswereld wordt gekenmerkt door bezinning; belangenbehartiging lag niet in de doelstellingen van Boaz besloten. Na aanvankelijke bijval, werd Boaz toch geen groot succes. Enkele pogingen om de bijna ingeslapen vereniging te revitaliseren leverden ook weinig resultaat op. De belangrijkste activiteiten van Boaz waren de uitgifte van een maandblad met beschouwingen over de sociaal-economische problematiek en de bijeenkomsten die werden georganiseerd.

In 1917 begreep het bestuur dat er veranderingen nodig waren, omdat anders het verenigingsleven van protestants-christelijke ondernemers een stille dood zou sterven. H. Colijn, die in 1917 tot nieuwe voorzitter was gekozen, vatte de koe bij de hoorns en regelde een nieuwe structuur. Er werden drie afzonderlijke organisaties in het leven geroepen: de Nederlandsche Christelijke Boeren- en Tuindersbond (cbtb), de Vereeniging van Christelijke Handeldrijvende en Industriëlen Middenstand en de Vereeniging van Christelijke Werkgevers en Groothandelaren. Boaz bleef bestaan als overkoepelende organisatie.

Deze eerste fase van georganiseerd protestants-christelijk ondernemerschap roept enkele vragen op:

- Waarom was de tijd nog niet rijp voor belangenbehartiging? Enkele aandachtspunten zijn daarbij: de stand van zaken binnen het christelijk-sociaal denken en ondernemersorganisaties en de aantrekkingskracht van algemene werkgeversorganisaties.
- Welke veranderingen maakten de reorganisatie van Boaz noodzakelijk? Daarbij valt te denken aan: de doordringing van de politiek in het economische leven (vooral door de Eerste Wereldoorlog), de noodzaak voor werkgevers- en werknemersorganisatie bilateraal afspraken te maken over het arbeidsvoorwaardenbeleid en economische problemen zoals protectie of vrijhandel.

Beginnende belangenbehartiging 1918-1937

42

Veel veranderde de reorganisatie overigens niet aan de situatie. De scheiding tussen bezinning in confessionele organisaties en belangenbehartiging in algemene organisaties bleef gangbaar. Toch kreeg in de tweede helft van de jaren dertig de protestants-christelijke belangenbehartiging door ondernemers nieuwe impulsen. De *cbtb* groeide uit tot een grote organisatie (meer dan 25.000 leden) en werd de, door de overheid erkende, vertegenwoordiger van de protestants-christelijke boeren en tuinders. De Vereniging van Christelijke Werkgevers en Groothandelaren werd gereorganiseerd en kreeg de naam Verbond van Protestants-Christelijke Werkgevers (*vpcw*). Er werd een periodiek gestart: *De Werkgever* en lokaal werden ondernemersclubs opgericht. Waaraan is deze opbloei te koppelen?

- Het christelijk-sociaal denken maakte ernst met de opbouw van een maatschappelijk middenveld, ook op sociaal-economisch gebied. Men wilde de eigen verantwoordelijkheid van de sociale partners tot uiting laten komen in zaken als: de uitbouw van de sociale verzekeringen, collectieve arbeidsovereenkomsten, organisatie van het bedrijfsleven en dergelijke.
- In de crisisperiode greep de overheid diep in het economische leven in. De overheid wenste een goed georganiseerd bedrijfsleven als gesprekspartner. Daarbij richtte het bedrijfsleven zich naar de verzuilde politieke verhoudingen.
- De economische problematiek maakte samenwerking noodzakelijk.

Hoogtijdagen van belangenbehartiging 1937-1967

De hoogtijdagen van de belangenbehartiging van protestants-christelijke ondernemers mag verbonden worden met de oprichting van het Convent van Christelijk-Sociale Organisaties. Dit samenwerkingsverband van het Christelijk Nationaal Vakverbond, *cbtb*, *vpcw* en de Christelijke Middenstandsbond maakte het mogelijk gezamenlijke standpunten te formuleren. Na de Tweede Wereldoorlog kreeg het werk

in het Convent nog extra betekenis, toen de overlegeconomie in een groot aantal commissies en besturen vorm kreeg waaronder de Sociaal-Economisch Raad, de Stichting van de Arbeid en het Landbouwschap. Bij deze bloei van het vpcw moeten de volgende factoren betrokken worden: de levensbeschouwelijke inspiratie kreeg een extra stimulans in nieuwe welvaarts- en economische groeitheorieën, de wederopbouwperiode versterkte de greep van de overheid op het economische leven en verder aspecten als de structurele veranderingen in de economische verhoudingen, zoals de oprichting van de eeg, modernisering, globalisering en de opbouw van de verzorgingsstaat.

Te stellen vragen zijn:

- In welke mate paste de naoorlogse opbouwfase bij het harmonie-denken? Valt het enthousiasme waarmee de christelijke sociale partners de overlegeconomie omarmden te relateren aan het harmoniemodel?
- Welke factoren speelden een rol bij het samengaan van de christelijke werkgevers? Het is opvallend dat deze federatie vroeg in de tijd valt.

43

Naar grotere eenheid 1967-1995

In 1967 ging het vpcw een federatie aan met het Nederlands Katholiek Werkgeversverbond en in 1970 volgde een fusie tot Nederlands Christelijk Werkgeversverbond (ncw). Ook bij de algemene bonden vond een fusieproces plaats waardoor in 1968 het Verbond van Nederlandse Ondernemingen ontstond. In 1995 volgde de vorming van vno-ncw. Deze tendens tot eenwording vond plaats tegen het decor van een sterk veranderende samenleving, waarvan enkele belangrijke aspecten waren: ontkerkelijking en marginalisering van de openbare religie, economische stagnatie en herstructurering (meer nadruk op marktwerking), snelle modernisering (ontwikkeling ict-sector etc.), verandering van sociale verhoudingen (o.a. flexibilisering arbeid).

Deze periode van het ncw roept de volgende vragen op:

- Welke invloed hadden de snelle maatschappelijke veranderingen op de ncw?
- Hoe waren de verhoudingen met de politiek, hoe functioneerde de belangenbehartiging?
- Dienstverlening werd een belangrijk element van het werk. Hoe kreeg dat vorm en inhoud?
- Wat waren de achtergronden van de fusie?

Conclusie

In de conclusie dienen de hoofdlijnen van het verhaal samengevat te worden en dient de lezer antwoord te krijgen op de vraag welke betekenis

de verschillende bonden van protestants-christelijke werkgevers voor de Nederlandse economie en samenleving hebben gehad.

3. *Stand van zaken*

Veel is er tot nu toe niet gepubliceerd over de ondernemersorganisaties in het algemeen en de protestants-christelijke ondernemers in het bijzonder. Een belangrijke verandering daarin kwam bij de viering van het 100-jarig bestaan van de Vereniging vno-ncw in 1999, toen een fraai gedenkboek werd gepresenteerd.

44

Nu dit fundament is gelegd, zou het een goede zaak zijn een stap verder te gaan. Door ook uitgebreid archiefonderzoek te doen en gebruik te maken van geavanceerde historische methodes als netwerkanalyse en *oral history* zou het accent verlegd kunnen worden van beschrijving naar een dieper borende analyse, zodat niet alleen duidelijk wordt *wat* de ondernemersorganisaties hebben gedaan, maar ook *waarom* zij het zo deden, inclusief de achterliggende motieven, aarzelingen, discussies en conflicten.

4. *Literatuur*

- Borst, P. e.a., *Veertig jaren sociale ondernemersarbeid, 1918-1958* (Franeker 1958)
- Bruggeman, J. en A. Camijn, *Ondernemers verbonden. 100 Jaar ondernemersorganisaties in Nederland* (z.p. 1999)
- Linssen, G.C.P., *Werkgeversorganisatie in katholiek patroon. Een schets van het ontstaan van de diocesane verenigingen van werkgevers in het zuiden van Nederland 1915-1940* (Tilburg 1978)
- Rinnooy Kan, A.H.G., *De Nederlandse overlegeconomie: een kritische balans* (Den Haag 1983)
- Waarden, F. van, *Organisatiemacht van belangenverenigingen. De ondernemersorganisaties in de bouwnijverheid als voorbeeld* (Amersfoort 1989)
- Woude, R.E. van der, *Op goede gronden. De geschiedenis van de Nederlandse Christelijke Boeren- en Tuindersbond, 1918-1995* (Hilversum 2001)

5. *Archieven*

- Nationaal Archief (na), Den Haag
Archieven van ministeries op sociaal-economische gebied
Archieven Sociaal-Economische Raad

Archief Vereniging van Nederlandse Werkgevers

hdc, Amsterdam

Archief Verbond van Protestants-Christelijke Werkgevers

Archief Federatie van Christelijke Werkgevers

Archief Nederlandse Christelijke Boeren- en Tuindersbond

Archief Convent van Christelijk-Sociale Organisaties

Archieven van voormannen van de christelijk sociale beweging

Katholiek Documentatiecentrum (**kdc**), Nijmegen

Archief Nederlands Katholiek Ondernemersverbond

Archief Katholieke Middenstandsbond

Archief Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond

45

mkb-Nederland, Delft

Archief **mkb**-Nederland

Vereniging **vno-ncw**, Den Haag

Archief **vno-ncw**

iv Een grenzeloze beweging

De Nederlandse protestants-christelijke sociale beweging
en het internationale werk

1. Inleiding

47

Het ontstaan, de groei en bloei en de afkalving van de christelijk-sociale beweging zijn zonder de internationale dimensie er bij te betrekken onmogelijk te plaatsen. Ook dit keer moeten we constateren dat aan dit aspect in de geschiedschrijving nog nauwelijks aandacht is besteed. Daarom is in hoofdstuk i het internationale werk van de christelijke-sociale beweging als zwaartepunt in het onderzoeksproject aangewezen.

Een van de belangrijkste kenmerken van de late negentiende en de hele twintigste eeuw is de steeds verder gaande internationalisering en globalisering van politiek, economie en cultuur. Voor Nederland geldt dat in bijzondere mate. Een veelheid aan vaak samenhangende factoren was daarop van invloed. Misschien wel het meest sprekende voorbeeld is hoe de veranderingen in de geopolitieke en economische positie van Nederland en zijn kolonies de mentaliteit en het politieke wereldbeeld hebben gewijzigd. Het neutraliteitsdenken werd door de ingrijpende effecten die de crisis van de jaren dertig, de Duitse bezetting en de dekolonisatie van Nederlands-Indië omgetoverd in een overtuiging dat ons land alleen door hechte bondgenootschappen en internationale samenwerkingverbanden kon overleven. De keuzes tijdens de Koude Oorlog, de deelname aan weu en nato waren daarvan het gevolg, evenals het inhaken bij het proces van Europese integratie. Nederland werd een actieve speler in de Benelux, de egks, de eeg/eg/eu en een enthousiast advocaat voor supranationale wet- en regelgeving. Daarnaast ging het, eerst nog aarzelend, maar gaandeweg overtuigd, participeren in de Volkenbond en de uno, en in al hun nevenorganen en verwante instanties en activiteiten, waaronder de ilo, de Wereldbank, de unesco, de fao, de gatt en de wto.

Een en ander ging vergezeld van een toenemende betekenis van het Europees en het Atlantisch perspectief en een 'ontdekking van de Derde Wereld' met de daaruit voortvloeiende ontwikkelingsactiviteiten. Maar ook van (her-)bezinning op concepten als de *balance of terror* en op de

politieke en economische onhoudbaarheid van de Oost-West scheiding, waarvan de ‘Wende’ van 1989 de voorlopige apotheose werd. Een groeiend besef van economische afhankelijkheid en kwetsbaarheid – onder meer na de oliecrises van de jaren zeventig – en van de eindigheid van voorraden en grondstoffen droeg bij aan dit nieuwe wereldbeeld. De notie van rentmeesterschap kreeg letterlijk geheel nieuwe, mondiale dimensies.

Deze voortgaande internationalisering liet protestants-christelijk Nederland bepaald niet onberoerd. In reactie op en in wisselwerking met het moderniseringsproces, met name in de gedaanten van internationaal liberalisme en socialisme, kwam in de tweede helft van de negentiende eeuw een grote drang naar organisatie op gang binnen het orthodoxe volksdeel. Tegelijkertijd gingen mannen als Kuyper en Talma voor het formuleren van antwoorden te rade bij buitenlandse theoretici als W.E. von Ketteler, F.D. Maurice en Ch. Kingsley. De geweldige worsteling met de Indonesische kwestie en het Nieuw-Guinea vraagstuk, de aantoonbare aarzelingen ten aanzien van het opgeven van de nationale identiteit en soevereiniteit in het kader van mondiale verdragen en de Europese integratie waren er in het midden van de twintigste eeuw andere symptomen van. Maar toen die problemen waren afgeschud, manifesteerde zich op hetzelfde erf een, in zendingstradities en evangelisch engagement wortelende, groeiende betrokkenheid bij bijvoorbeeld ontwikkelingswerk en vredesactivisme.

Uiteraard raakte de protestants-christelijke sociale beweging van werknemers, boeren, industriële werkgevers en middenstanders bij deze ontwikkelingen betrokken en speelde ze erop in. De verschillende organisaties deden dat evenwel niet altijd gelijktijdig, en qua intensiteit en reikwijdte waren hun reacties verschillend. Grofweg kan worden gezegd dat de protestantse arbeidersbeweging, de vakbeweging in het bijzonder, vrijwel van meet af aan serieuze interesse toonde voor internationale vraagstukken en internationale samenwerkingsverbanden. Haar belangstelling was bovendien breed van aard. Bij de ondernemers dateert de concrete belangstelling voor eigen activiteiten door de bank genomen van na de Tweede Wereldoorlog, toen de Europese economische integratie om bezinning op internationale zaken en grensoverschrijdende activiteiten en contacten riep.

De geschiedenis van het internationale werk van de Nederlandse protestantse werknemers- en ondernemersorganisaties is niet of nauwelijks beschreven en er kunnen alleen enkele hoofdlijnen van de internationale activiteiten en contacten worden geschetst.

2. De werknemers

De oudste organisatorische contacten van Nederlandse christelijke vakbonden met buitenlandse partners dateren van rond de eeuwwisseling, de tijd waarin lokale verenigingen zich ook landelijk begonnen te organiseren. In 1901 resulteerden contacten tussen Duitse en Nederlandse textielarbeiders in de oprichting van het interconfessionele Internationaal Verbond van Christelijke Textielarbeiders, de eerste christelijke vakinternationale. Belangrijk motief was het aan weerszijden van de grens woedende conflict over interconfessionalisme. In 1904 volgde de vorming van het eveneens interconfessionele Internationaal Secretariaat der Christelijke Vakbeweging. In 1909 sloot het cnv zich meteen bij deze door Duitsers gedomineerde internationale aan. Na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog ging dit Internationaal Secretariaat echter roemloos ten onder, net als de meeste andere internationale verenigingen. Pogingen van het cnv het Secretariaat tijdens de oorlog opnieuw tot leven te wekken en zo de wereldvrede te dienen mislukten.

Het is opvallend dat in het Interbellum Nederland in de internationale vakbeweging een onevenredig grote plaats innam. Zowel het socialis­tische Internationaal Verbond van Vakverenigingen (ivv) als het Internationaal Christelijk Vakverbond (icv) waren gevestigd in Nederland en hun secretarissen-generaal waren Nederlanders, respectievelijk E. Fimmen (nvv) en P.J.S. Serarrens (rkvv). Van het icv (Den Haag 1920) was de cnv-secretaris H. Amelink bovendien decennialang de penningmeester. Afgezien van de aanwezigheid van het Vredespaleis, de neutraliteitspolitiek van Nederland en dergelijke, bepaalden vooral twee factoren deze Nederlandse dominantie. De voormalige oorlogspartijen gunden elkaar de leidinggevende taken niet, en Nederland kende zowel een krachtige socialistische als een sterke christelijke vakbeweging. De laatste was weliswaar verdeeld, maar werkte bij wijze van uitzondering op internationaal vlak samen. Veel organisatorische problemen tussen ivv en icv kregen door de verzuilde Nederlandse verhoudingen overigens ook een Nederlandse dimensie.

Het icv fungeerde als intermediair en coördinator voor het vakbondswerk in – zeer belangrijk – de ilo en de jaarlijkse Internationale Arbeidsconferenties en ook wel de Volkenbond. Daarnaast was het een platform voor internationale gedachtevorming over principiële en praktische sociale, financieel-economische en politieke vraagstukken van internationale aard. Belangrijke activiteit ontplooidde het icv bij de propaganda tegen fascisme, nationaal-socialisme en communisme.

Het interconfessionele vakbondskarakter van het icv maakte haar ongeschikt voor een internationale taak die de vier samenwerkende protestantse werkliedenorganisaties in Nederland (cnv, Patrimonium, cnwb en ‘Maarten Luther’) zich in de jaren twintig ook gingen stellen: de verbreiding van het protestants-christelijke sociale gedachtegoed en

van protestantse sociale organisatievormen. In 1926 mondde dat uit in de oprichting van de Protestants-Christelijke Arbeiders Internationale (pcai). Duitse, Zwitserse, Scandinavische en Hongaarse arbeidersverenigingen sloten zich aan. De sleutelposities kwamen evenwel in handen van de vertegenwoordigers van het cnv en Patrimonium, zeker nadat in 1934 de ‘gelijkgeschakelde’ Duitse vereniging door Nederlanders en Zwitsers tot uittreden was gedwongen.

Na de Tweede Wereldoorlog verplaatste het icv zijn zetel naar Brussel. Onder invloed van vooral Belgen en Fransen ging het zich meer richten op regio's buiten Europa, met name in de Derde Wereld. Dit ging gepaard met het terugdringen en op den duur zelfs loslaten van de expliciet christelijke grondslag. De omvorming tot Wereldverbond van de Arbeid (wva) in 1968 was daarvan de bevestiging. Dat het cnv ondanks deze ‘ontkerstening’ lid bleef van het icv/wva is een interessant aandachtspunt, evenals het feit dat het uiteindelijk ook accepteerde dat de Europese afdeling van het wva in 1972 nauw ging samenwerken met de pendant van het socialistisch getinte Internationaal Verbond van Vrije Vakverenigingen (ivvv), waarvan het nvv en later het fnv lid was. In 1999 fuseerden beide tot het Europees Verbond van Vakverenigingen.

Wellicht als antwoord op deze tendensen in het icv intensiverde het cnv aanvankelijk zijn activiteiten in en voor de pcai. Veel energie en geld werd na 1945 gestoken in het oprichten, ideëel en materieel begeleiden en steunen van protestantse arbeidersverenigingen in onder meer Indonesië, Nieuw-Guinea, Suriname en de Nederlandse Antillen, Denemarken, Duitsland, de Verenigde Staten en Canada. Behoudens Canada – waar de huidige Christian Labour Association of Canada (clac) tot in de naam van haar orgaan *The Guide* haar Nederlandse roots verraaft – en in mindere mate in de usa (de Christian Labor Association of America), bleven deze activiteiten uiteindelijk zonder blijvend succes. De pcai stierf in de jaren zeventig een zachte dood. De opheffing van het Schweizerischer Verband Evangelischer Arbeitnehmer (svea) uit Zwitserland, decennialang de trouwste buitenlandse partner van het cnv, zal daaraan niet vreemd zijn geweest.

Niet alleen via het icv/wva en de pcai was het cnv actief betrokken bij internationale aangelegenheden. In toenemende mate werd het na de Tweede Wereldoorlog ook rechtstreeks bij een scala aan nationale en internationale initiatieven, acties en organisaties betrokken. Zo kregen cnv-ers zitting in de Benelux-raad en raakten zij betrokken bij overleg in oees/oeso- en navo-verband, en bij de uitvoering van het European Recovery Program. In de boezem van het vakverbond werden verder felle debatten gevoerd over kwesties als de apartheid in Zuid-Afrika, de wenselijkheid van boycotacties en andere actuele thema's. Met talloze rapporten en andere publicaties voor instanties, beleidsmakers en de leden droeg het cnv bij aan de menings- en besluitvorming. Apart het vermelden waard zijn de betrokkenheid van het cnv bij clat-Nederland

en het instituut 'Actie Kom Over' (tegenwoordig 'cnv Internationaal' genaamd), bedoeld voor steun aan vakbonden in de Derde Wereld en Oost-Europa en middel om bij de achterban bewustzijn te kweken voor mondiale vraagstukken.

3. De ondernemers

Vergeleken met de vroege, omvangrijke en intensieve contacten en activiteiten van de protestantse werknemers op internationaal terrein, zijn die van de Nederlandse protestantse ondernemersorganisaties relatief laat en beperkt. Veelzeggend is dat R. Hagoort in 1955 in de tweede, herziene druk van zijn overzichtswerk *De christelijk-sociale beweging* bij de werknemers wel en bij de ondernemers geen paragraaf 'Internationaal' opnam. Aangenomen mag worden dat de bescheiden omvang van de protestantse ondernemersverenigingen lang een bepalende factor was. Verder, dat ze primair bezinningsorganisaties waren. Pas gaandeweg – vooral na de Tweede Wereldoorlog – gingen de protestantse ondernemersorganisaties meer accent leggen op de daadwerkelijke belangenbehartiging. De omvorming van de Christelijke Werkgeversvereniging (cwv) in het Verbond van Protestants-Christelijke Werkgevers (vpcw) kort voor de oorlog markeert die omslag.

Andere verklaringen zijn wellicht gelegen in de aard van het ledenbestand, de omvang van de ondernemingen en het karakter van de economische activiteiten. En in de doorgaans minder scherpe verzuilings-tegenstellingen in werkgeverskring. 'De verzuiling was nooit een belemmering geweest voor gezamenlijk optreden. Waar aan de kant van de werknemers de schotten tussen de zuilen zeer lang niet te slechten bleken, konden de werkgevers elkaar al zeer vroeg vinden.' Aldus Bruggeman en Camijn in hun geschiedenis van het vno-ncw.³

Als antwoord op internationale vragen gingen in 1919 liberale en katholieke werkgeversorganisaties reeds samenwerken in de Internationale Organisatie van Industriële Werkgevers - Afdeling Nederland, waarbij enige jaren later ook de cwv zich aansloot. Voor bredere doeleinden vormden de drie richtingen bovendien de Kring van Werkgeverscentralen. Welke inbreng de cwv in deze Kring had, bijvoorbeeld inzake vraagstukken als vrijhandel of protectie en bij de aanwijzing van gedelegeerden naar de Internationale Arbeidsconferenties en de besluitvorming daar, is nog geheel onduidelijk. De cwv volgde niet het voorbeeld van het Algemeen rk Werkgeversverbond, dat één van de drijfveren werd van de in 1931 gegrondveste eigen internationale bezinningsorganisatie, de 'Union Internationale des Associations Patrones Catholiques' (uniapac).

3. J. Bruggeman en A. Camijn, *Ondernemers verbonden. 100 Jaar centrale ondernemingsorganisaties in Nederland* (Wormer 1999) 119.

Na 1945 liet de cbtb het internationale werk min of meer over aan de Stichting voor de Landbouw en vervolgens het Landbouwschap. Evenals de andere centrale landbouworganisaties (clo's) was het wel aangesloten bij de Confédération Européenne de l'Agriculture, maar dat stelde vermoedelijk niet veel voor. Door het Verdrag van Rome (1957), dat de eeg inluide, groeide bij de cbtb, dat al vroeg en intensief met het ingrijpend Europese landbouwbeleid van ir. S. Mansholt te maken kreeg, de interesse voor Europese zaken. De clo's gingen het werk meer naar zich toe trekken en de internationale secretaris deed er ook zijn intrede. Het stadium van afzonderlijk protestantse internationale ondernemersorganisatie werd evenwel overgeslagen. De cbtb sloot zich aan bij het Comité des Organisations Professionnelles Agricoles (copa, 1958), de vereniging van Europese boerenbonden. De cbtb ging daarin bestuurlijk een prominente rol spelen. Wat beleidsmatig het effect daarvan was, is nog een open vraag.

Voor het vpcw geldt in hoofdlijnen hetzelfde. Dat eind jaren vijftig begon door te dringen dat er een nieuw internationale taak wachtte, blijkt uit de woorden die mr. J. Meynen in 1958 ter gelegenheid van het veertig jarig bestaan van zijn organisatie schreef. Sprekend over de eeg verklaarde hij: 'Juist in dit jubileumboek en bij de behandeling van dit onderwerp dienen wij ons te realiseren, dat gedurende de volgende 40 jaar in het bestaan van ons Protestants-Christelijk Werkgevers Verbond een nieuwe oriëntatie van ons wordt verwacht op internationaal terrein. Op ons als vertegenwoordigers van het georganiseerde bedrijfsleven zal de taak rusten ons aan te passen in onze organisaties aan de nieuwe internationale verhoudingen. Dit betekent, dat wij in staat zullen moeten zijn om èn onze leden èn onze regering in zeer concrete en goed gefundeerde vorm op de hoogte te stellen van wat op het economisch front geschiedt en welk Nederlands standpunt hiertegenover dient te worden ingenomen.' Hij voegde eraan toe te hopen dat het Convent van christelijk-sociale organisaties aan deze nieuwe activiteit een positieve bijdrage zou kunnen leveren.⁴

Niet minder tekenend voor de 'omslag' van eind jaren vijftig was de bijdrage aan dezelfde jubileumbundel van prof. mr. W.F. de Gaay Fortman. Deze was gewijd aan de taken van ondernemers bij de hulp aan onderontwikkelde gebieden. Het werd het startsein voor eigen 'Gidsland'-activiteiten in de Derde Wereld van het vpcw, zoals de cbtb zich in de jaren zestig vol overgave ging wijden aan het opzetten en begeleiden van landbouwprojecten in landen als Angola.

De protestantse leden van het vpcw vonden na de vorming van het Nederlands Christelijk Werkgeversverbond (ncw) in 1970 ook hun weg

4. J. Meynen, 'Internationale economische betrekkingen' in: *De verantwoorde-lijke maatschappij. Veertig jaren christelijk-sociale ondernemersarbeid, 1918-1958* (Franeker 1958) 295-309, 309.

naar de **uniapac**. Met behoud van haar oude acroniem, was dit in 1962 al een oecumenische weg ingeslagen. De **uniapac**, die mondiaal opereert en behalve een Europese ook een Latijns-Amerikaanse regionale afdeling kent, houdt tegenwoordig kantoor in Brussel en is erkend door de belangrijkste internationale instanties. Voor specifiek belangenwerk waren **ncw** en thans ook het **vno-ncw** aangesloten bij de **unice**, de Union of Industrial and Employers Confederations of Europe, een in Brussel gevestigde, actieve en invloedrijke lobby met aansluitingen in heel Europa.

4. *Vraagstelling*

Het voorgaande maakt duidelijk dat internationale vraagstukken in de loop van de twintigste eeuw een steeds belangrijker plaats zijn gaan innemen in het werk van de maatschappelijke organisaties. De probleemstelling van dit deelproject richt zich op de Nederlandse protestants-christelijk sociale beweging van werknemers, werkgevers, boeren en middenstanders en de internationale sociaal-economische en politieke ontwikkelingen in de twintigste eeuw.

53

De centrale vraag luidt: Welk beleid hebben de Nederlandse protestants-christelijke organisaties van werknemers, werkgevers, boeren en middenstanders met betrekking tot internationale vraagstukken en ontwikkelingen in de periode van circa 1900 – 2000 ontwikkeld en uitgevoerd, en wat waren daarvan de resultaten?

De deelvragen zijn:

- Door welke gedachten en motieven lieten de protestants-christelijke sociaal-economische organisaties zich inzake internationale vraagstukken en ontwikkelingen leiden?
- Hoe verliep bij de organisaties de beleidsvorming inzake internationale vraagstukken en welke plaats nam dit beleid in het totale streven in?
- Welke activiteiten ontplooiden de organisaties om binnen en buiten Nederland hun internationale doelen te bereiken?
- Wat waren de resultaten van de diverse internationale activiteiten?

Aandachtspunten zijn onder meer:

- De context van de voornaamste internationale ontwikkelingen alsmede de relevante nationale ontwikkelingen in de twintigste eeuw, waarmee de beweging politiek, economisch en cultureel te maken kreeg: oorlogen en revoluties, totalitaire regimes, pluralisering van de internationale politiek en economische betrekkingen, ontstaan

- en invloed van internationale lichamen als Volkenbond, **uno**, **il o**, **wto**, **egks**, de **eeg/eg/eu**, crises en depressies, dekolonisatie, verschuiving van internationale machtscentra, Koude Oorlog, multinationals, migratie, internationale kerkelijke ontwikkelingen (Wereldraad van Kerken en oecumene) etc.
- De ideologische uitgangspunten en posities, waaronder het theologisch denken, het denken over zending en missie, nationalisme en internationalisme, kolonialisme en dekolonisatie, noties omtrent zaken als de internationale belangengemeenschap en internationale solidariteit, Oost-West-tegenstellingen, Noord-Zuid-verhoudingen, oorlog en vrede, rentmeesterschap en globalisering binnen de Nederlandse protestantse wereld in het algemeen en in die van de sociaal-economische organisaties in het bijzonder.
  - De besluitvorming binnen de organisaties: welke visies en welk beleid werden ontwikkeld ten aanzien van internationale vraagstukken, wie waren de *opinion leaders* en wat was de plaats van de leden in het geheel?
  - De inbreng en invloed van de Nederlandse protestantse sociaal-economische organisaties in de nationale politiek – in het bijzonder in de sfeer van buitenlandse zaken, sociale zaken, economische zaken en ontwikkelingssamenwerking, waarbij de Nederlandse politiek ten aanzien van Nederlands-Indië/Indonesië, Nieuw-Guinea, Suriname en de Nederlandse Antillen betrokken dient te worden. Speciale aandacht daarbij vragen ook de betrekkingen met relevante **ngo's**.
  - De beleidsvoorbereiding en –afstemming in Nederlandse organen als de Kring van Werkgeverscentralen, Raad van Vakcentralen, Raad voor Centrale Ondernemersorganisaties, Raad voor het Midden- en Kleinbedrijf, **ser**, Stichting van de Arbeid, Convent.
  - De activiteiten met betrekking tot concrete internationale ontwikkelingen en vraagstukken: de wereldoorlogen, de handelspolitiek, communistische, fascistische, nationaal-socialistische en andere niet-democratische regimes en de vrijheid van organisatie, dekolonisatie, Apartheid, Europese integratie en Europese wet- en regelgeving, ontwikkelingshulp, maar ook multinationalaal ondernemen en grensoverschrijdende **cao's**, de Europese Sociale Dialoog. Daarbij dient speciale aandacht gegeven te worden aan de inbreng en invloed in internationale organen, in het bijzonder in de **egks**, **eeg/eg/eu** en **oeso**, maar ook de **il o**, **uno**, **unesco**, **unctad**, **fao** en **wto**.
  - Het aandeel – organisatorisch en beleidsmatig – van de Nederlandse protestantse werknemers- en werkgeversverenigingen in de respectieve ‘internationales’ als **icv/wva**, **pcai** en **evv**, **copa**, **uniapac**.
  - De ‘zending’ van de Nederlandse protestants-christelijke sociale

organisaties zelf: de verbreiding van het christelijk-sociale gedachtegoed en christelijk-sociale organisatiemodellen in vooral Europa, de (voormalige) Nederlandse kolonies, Zuid-Afrika, Noord-Amerika (Canada en de usa), maar ook elders, zoals Zuid-Korea.

5. Methode

Gegeven de verschillen in fasering, aard en reikwijdte van de activiteiten van enerzijds de werknemers en anderzijds de ondernemers – de laatsten kenden elk afzonderlijk bovendien ook nog een eigen dynamiek – is opsplitsing in twee deelstudies gewenst. Bij de werknemers is het meer dan de moeite waard een omvangrijke chronologisch opgezette studie te wijden aan het in de aandachtspunten geïndiceerde totaal aan internationale activiteiten. De drie ondernemersorganisaties vragen om een chronologisch-comparatieve studie, en wel een die is toegespits op hun beleid inzake de Europese eenwording. (Dit aspect van het internationale cnv-werk zou eventueel toegevoegd kunnen worden.)

55

Voor beide studies zal in de eerste plaats grondige literatuurstudie moeten worden verricht, met name over de internationale betrekkingen, organisaties etc. Vrij veel buitenlandse literatuur is voorhanden over het internationale werk van niet-protestantse arbeidersorganisaties, waaronder katholieke. Naar de ondernemers is hier en elders veel minder onderzoek gedaan.

Voorts is systematisch onderzoek geboden van gedrukte bronnen: periodieken, jaarverslagen, handelingen, conferentieverlagen, rapporten en andere publicaties van uiteenlopende organisaties en instanties. Vooral bij het beoogde werknemersonderzoek gaat het om veel materiaal over een lange periode uit zowel binnen- als buitenland. Zowel van het cnv als van het icv/wva als van belangrijke partners van het cnv (bijvoorbeeld het svea of de clac) bestaan lange reeksen relevante gedrukte bronnen.

In beide gevallen is uitgebreid archiefonderzoek nodig in de collecties van de organisaties zelf, in die van hun onderlinge overlegorganen, hun internationale verenigingen, de relevante relaties elders, de binnenlandse en buitenlandse overheden en organisaties, etc.

Voor de meer recente tijd zullen interviews met betrokkenen aanvullende informatie moeten verschaffen.

6. Literatuur

Over de internationale activiteiten van de Nederlandse protestants-christelijke sociale beweging als zodanig bestaan – zoals al opgemerkt –

geen publicaties van betekenis. Overzichtswerken, voor zover ze er al zijn, bevatten weinig tot niets over het internationale werk.⁵ Publicaties met als perspectief de internationale verbanden, met zijdelings enige aandacht voor het Nederlandse aandeel, zijn eveneens bescheiden in aantal en betekenis. Over internationale vakbeweging in het algemeen en bijvoorbeeld Europese integratie is beduidend meer literatuur.⁶

Noemenswaardige publicaties, met enige informatie over het aandeel van de Nederlandse protestantse organisaties, zijn:

Dijkstra, K., *Beweging in beweging. Het CNV na 1945* (Utrecht 1979)
Goethem, G.A.G. van, *De Internationale van Amsterdam. De wereld van het Internationaal Vakverbond (IVV), 1913-1945* (Amsterdam 2001) (diss. uva)

56

Holthoon, F. van en M. van der Meer ed., *Internationalism in the labour movement 1830-1940* (Leiden 1988)

Pasture, P., 'The fist of the dwarf. Formation, organisation and development of the christian trade unions as European Pressure Group 1947-1958', *Journal of European Integration History* i (1995) 2, 5-27.

Pasture, P., *Christelijk syndicalisme in Europa na 1968. Spanningen tussen identiteit en praktijk* (Leuven/Amersfoort 1993)

Pasture, P., *Histoire du syndicalisme chrétien international. La difficile recherche d'une troisième voie* (Paris/Montréal 1999)

Tonkens, E., *De geschiedenis van de Protestants-Christelijke Arbeiders Internationale* (Amsterdam 1992)

5. In België, Duitsland, Frankrijk en Oostenrijk is het historisch onderzoek naar met name de (christelijke katholieke) vakbeweging verder gevorderd. In het kader daarvan hebben internationale thema's ook meer aandacht gekregen. Vgl. M.Schneider, 'Christliche Arbeiterbewegung in Europa. Ein vergleichender Literaturbericht' in K. Tenfelde ed., *Arbeiter und Arbeiterbewegung im Vergleich. Bericht zur internationalen historischen Forschung* (München z.j.) 477-505.

6. Zie bijvoorbeeld: B. Barnouin, *The European labour movement and European integration* (London 1986); F. Holthoon en M. van der Linden ed., *Internationalism in the Labour Movement 1830-1940* (Leiden 1988); S. Leich en W. Kruse, *Internationalismus und nationale Interessenvertretung. Zur Geschichte der internationalen Gewerkschaftsbewegung* (Köln 1991); P. Pasture, J. Verberckmoes en H. De Witte, *The lost perspective? Trade unions between ideology and social actions in the new Europe* (Aldershot 1996); P. Pasture en J. Verberckmoes ed., *Working class internationalism and the appeal of national identity. Historical dilemma's and current debates on Western Europe* (Oxford z.j.); J.R. Grote en K. Ronit ed., *Organized interests and the European community* (London 1992).

7. Archieven

Te raadplegen collecties zijn onder meer:

Algemeen

na, Den Haag

Archief Ministerie van Buitenlandse Zaken

Archieven van ministeries op sociaal-economisch gebied

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (iisg), Amsterdam

Archief International Labor Organisation

Archief Stichting van de Arbeid

Sociaal-Economische Raad, Den Haag

Archief ser

57

Stichting van de Arbeid, Den Haag

Archief Stichting van de Arbeid

Internationaal Arbeids Bureau, Genève

Archief Internationale Arbeidsorganisatie

Werkgevers

hdc, Amsterdam

Archief Christelijke Boeren- en Tuindersbond

Archief Nederlands Christelijke Werkgeversverbond

Archief Christelijke Emigratie Centrale

Archief Convent van Christelijk-Sociale Organisaties

Archieven van voormannen uit de protestantse ondernemerswereld

na, Den Haag

Archief Centraal Overleg in Arbeidszaken voor
Werkgeversverbonden

Archief Vereniging van Nederlandse Werkgevers

Archief Centraal Sociaal Werkgevers Verbond

kdc, Nijmegen

Archief Nederlands Katholiek Ondernemersverbond

Archief Katholieke Middenstandsbond

Archief Nederlandse Katholieke Boeren- en Tuindersbond

Vereniging vno-ncw, Den Haag

Archief vno-ncw

Branche-organisaties
Archieven branche-organisaties

mkb-Nederland, Delft
Archief mkb-Nederland

uniapac, Brussel
Archief uniapac

Werknemers

hdc, Amsterdam
Archief Nederlands Werkliedenverbond Patrimonium
Archief Protestants-Christelijke Arbeiders Internationale
Archief M. Ruppert
Archief W.F. de Gaay Fortman
Archief P. Blind

58

iisg, Amsterdam
Archief Christelijk Nationaal Vakverbond
Archief Bonden van het cnv (Vaksecretariaten)
Archief Internationaal Verbond van Vakverenigingen
Archief Internationaal Verbond van Vrije Vakverenigingen
Archief Nederlands Verbond van Vakverenigingen
Archief Wereld Vakverbond
Archief Wereldverbond van de Arbeid

kdc, Nijmegen
Archief Nederlands Katholiek Vakverbond

cnv, Utrecht
Archief cnv

cnv bonden
Archieven bonden

Katholiek Documentatiecentrum (**kadoc**), Leuven
Archief Internationaal Christelijk Vakverbond
Archief Wereldverbond van de Arbeid
Archief Vakinternationales icv/wva
Archief Algemeen Christelijk Vakverbond
Archief A. Vanistendael

Wereldverbond van de Arbeid, Brussel
Archief wva

Europees Verbond van Vakverenigingen, Brussel
Archief evv

Confédération Française Démocratique du Travail, Parijs
Archief cftc
Archief cfdt

Konrad Adenauer Stiftung, Bonn
Archief Adam Stegerwald

Christlicher Gewerkschaftsbund Deutschlands, Berlin
Archief cgd

Schweizerische Sozialarchiv, Zürich
Archief Schweizerischer Verband Evangelischer Arbeitnehmer
Archief Internationale Arbeitsgemeinschaft
Evangelischer Arbeitnehmerverbände

59

Calvin College, Grand Rapids
Archief Christian Labor Association of America
Archief J. Gritter

Christian Labour Association of Canada, Mississauga
Archief clac
Archief ctuc

v Lokaal christelijk-sociaal

Ontstaan, groei en institutionalisering van de christelijk-sociale beweging

1. Inleiding

61

Het vaststellen van leemten en het stimuleren van wetenschappelijk historisch onderzoek dienaangaande is één van de functies die het project ‘Geschiedenis van de christelijk-sociale beweging’ zich heeft toegedacht. Indien het beoogde onderzoek de eigen specifieke taak van het Historisch Documentatiecentrum overstijgt, zal worden gezocht naar wetenschappelijke inbedding bij één of meer faculteiten binnen en/of buiten de Vrije Universiteit. De projectgroep richt zich vervolgens op haar functie van netwerk, klankbord en dergelijke. In hoofdstuk I is onderzoek naar de keuzes en motieven van de leden als een brandpunt bestempeld. Dergelijk onderzoek rekent de projectgroep tot deze categorie.

Dit soort onderzoek zal van de grond af aan opgebouwd dienen te worden, waarbij het er vooral om gaat inzicht te krijgen in individuele keuzeprocessen, gerelateerd aan de familie- en vriendennetwerken en andere sociale structuren ter plekke, het functioneren van religieuze en culturele bindingen. Een en ander in samenhang met de plaatselijke sociaal-economische toestand. Een keuze voor enkele grondige analyses van lokale gemeenschappen ligt dan voor de hand.

Niet alleen de situatie van de (potentiële) leden is van groot gewicht, ook de interactie tussen (mogelijke) leiders en de basis vormt een essentieel onderdeel van de analyse. Het waren doorgaans de lokale leiders die de landelijke problematiek ter plekke aan de orde stelden en de achterban tot een keuze aanzetten.

Om meer inzicht te verkrijgen in de processen die zich op lokaal vlak voltrokken zijn drie plaatsen geselecteerd.

De Noord-Friese plattelandsgemeente Het Bildt is gekozen omdat de sociaal-economische spanningen bij de institutionalisering van de sociaal-economische organisaties groot waren. Het ontstaan van sociale bewegingen wordt vaak gekoppeld aan de aanwezigheid van economische crises en sociale onrust. Op het eind van de negentiende eeuw en in de eerste decennia van de twintigste eeuw was daarvan zeker sprake.

De reden om Kampen als tweede onderzoeksvoorstel naar voren te schuiven is dat in deze stad de bevolking homogener was samengesteld en de sociale en economische spanningen minder waren. Welke uitwerking had deze constellatie op de vorming van de lokale christelijk-sociale beweging?

Het Rotterdamse onderzoek heeft ondanks de gemeenschappelijke benadering toch weer een iets andere strekking. De snelle ontwikkeling tot grote havenstad trok veel immigranten. De sociale cohesie was daardoor veel minder sterk dan in Kampen of Het Bildt. Kon zich in een stad waar veel mensen losgeraakt waren van hun culturele en religieuze wortels ook een christelijk-sociale beweging ontwikkelen?

2. Verzet in Het Bildt?

Modernisering en christelijk-social e beweging, 1870-1940

Inleiding

Weinig streken in Nederland hebben zo geleden onder de grote agrarische depressie als het platteland van Friesland. De sterke daling van de prijzen, die rond 1875 inzette, raakte de sterk gecommercialiseerde akkerbouw vrijwel direct. Tegelijkertijd begon een aarzelende ontwikkeling van het maatschappelijk middenveld, die bij het bijzonder onderwijs begon, maar zich al spoedig uitbreidde met andere maatschappelijke organisaties. Vijftig jaar later kwam de plattelandsgemeenschap weer onder spanning te staan toen er opnieuw een tijd van economische recessie aanbrak. De casus van Het Bildt is van belang om de relatie te leggen tussen de intermediaire functies van de protestants-christelijke sociaal-economische organisaties, de toenemende bemoeienis van de overheid met het sociaal-economische leven en de bestaans- en overlevingsstrategieën van de plattelandsbevolking.

Hoewel een integrale geschiedenis van Het Bildt nog geschreven moet worden, valt met behulp van andere literatuur wel een aantal hoofdlijnen uit te zetten.

Kerkelijk

De Friese bevolking was voor de overgrote meerderheid aangesloten bij de Nederlandse Hervormde Kerk. De Afscheiding van 1834 kreeg er relatief weinig aanhang, mede omdat er op het platteland sprake was van een door orthodoxe predikanten geleide réveilbeweging, die meer op de bevolking gericht was dan de veel elitairder landelijke tegenhanger. De situatie veranderde toen het modernisme na 1860 voet aan de grond kreeg en een proces van polarisatie inluidde. Het resultaat was een religieuze driedeling. Het zuidwesten bleef in meerderheid hervormd, meer naar het oosten vormde zich een band met een relatief hoog percentage onkerkelijken, terwijl het noordoosten een relatief hoog aantal gereformeerden telde. Binnen deze gebieden konden de verschillen echter groot zijn. Dat was ook het geval in Het Bildt. Enkele dorpen behielden hun orthodoxe signatuur, terwijl in andere dorpen de secularisatie bijzonder snel verliep. Deze verhoudingen waren al voor het begin van de twintigste eeuw vastgelegd en waren bepalend voor de verzuiling van de dorpsgemeenschappen.

Economisch

De agrarische crisis bleef niet beperkt tot de akkerbouw. De veehouderij werd ook meegezogen, mede door de technologische achterstand die de zuivelbereiding had opgelopen. De eenzijdige economische structuur was niet in staat de klappen in de landbouw op te vangen, waardoor de

werkloosheid sterk steeg. Een deel van de bevolking zocht een beter bestaan elders. Eerst was de stad Amsterdam, die juist een periode van expansie doormaakte, een grote trekpleister, later werden ook andere steden in het westen van Nederland opgezocht.

Enkele zeer strenge winters aan het begin van de jaren negentig maakten de toestand precair. Her en der braken stakingen uit en alleen inzet van politie en marechaussee kon grote onlusten voorkomen. Na 1895 herstelde de economie zich, waardoor de rust weerkeerde. Voor de economische opbloei waren naast de oplevende wereldhandel ook technologische verbeteringen verantwoordelijk. Het beschikbaar komen van kunstmest maakte het in gebruik nemen van voor die tijd woeste gronden mogelijk.

Nieuwe arbeidsonrust ontstond in de periode 1910 tot 1917. De economische problemen die de Eerste Wereldoorlog met zich meebracht speelden hierin zeker een rol, maar het waren toch vooral de veranderde sociale verhoudingen die verantwoordelijk waren voor de stakingsgolf in die jaren.

Hoewel er na de Eerste Wereldoorlog een economische opbloei volgde, was dit voor de landbouw van korte duur. In de jaren dertig sloeg een nieuwe grote recessie in alle hevigheid toe. Door rationalisatie en mechanisatie en vooral overheidssteun werd men ook deze crisis de baas.

Verenigingsleven

Bijna alle onderzoeken leggen een verband tussen de religieuze ligging van een dorp, plaats of stad en de kleur van organisatiestructuren, die zich in eerste instantie rond kerk, school en partij formeerden. De mobilisatie begon in de jaren zeventig van de negentiende eeuw, toen orthodoxe en antirevolutionaire groepen begonnen te ijveren voor bijzonder onderwijs. Later werd dit uitgebreid met de vorming van afdelingen van politieke partijen. In plaatsen en streken waar echter het modernisme of de vrijzinnigheid sterk en de onkerkelijkheid hoog was, werd het socialisme de kern van de verzuilde organisatiestructuur.

In Het Bildt is deze tweezijdige structuur ook te herkennen. Er waren dorpen met een typische gereformeerde kleur en dorpen waar het socialisme en later de sociaal-democratie de boventoon voerde en het verenigingsleven in die bedding verder liep.

Organisatie – in de betekenis van concrete belangenbehartiging – van de boeren kwam later op gang dan bij de landarbeiders. De Friese Maatschappij van Landbouw richtte zich na 1914 wel meer op sociaal-economische kwesties, maar behield nog lang het karakter van een agrarisch-technische vereniging. De in 1918 opgerichte Friese Christelijke Boeren- en Tuindersbond en de Friese afdelingen van de Aartsdiocesane Boeren- en Tuindersbond waren veel meer gericht op sociaal-economische actie, maar waren getalsmatig klein.

Arbeidsverhoudingen

Toen de agrarische depressie aanhield waren sociale spanningen onvermijdelijk. In eerste instantie leidde dit tot politiek verzet. Zo ontstond er een door socialisten en vooruitstrevende liberalen geleide beweging voor kiesrecht hervorming. De eerste vakorganisatie was eveneens een initiatief van liberalen huize. De Provinciale Friesche Werklieden-Vereeniging – die in 1869 werd opgericht – stond onder liberale leiding. De onrust viel echter niet te kanaliseren en de socialistische beweging won snel veld. De verkiezing van F. Domela Nieuwenhuis, de voorman van de Sociaal-Democratische Bond, als lid van de Tweede Kamer voor het district Schoterland in 1888 was daarvan een teken.

Rond 1890 kwamen de spanningen tot een hoogtepunt, mede omdat enkele strenge winters de levensomstandigheden sterk verslechterden. Er braken her en der stakingen uit. Vooral de landbouwstaking in Het Bildt in de winter van 1890/91 was niet alleen een lange en harde strijd, maar ook de eerste georganiseerde landbouwstaking die ons land heeft gekend, geleid door de bond van landarbeiders ‘Broedertrouw’.

Ook onder antirevolutionairen waren de spanningen voelbaar en was men geneigd tot maatregelen, die landelijk als radicaal werden gezien. Zo was Domela Nieuwenhuis met steun van de antirevolutionairen in de Kamer gekomen. De Friese afdeling van de protestants-christelijk werkliedenvereniging ‘Patrimonium’ kende in deze jaren ook een sterke groei. Onder leiding van de christelijk-afgescheiden predikant J. van Andel en de typograaf P. van Vliet jr. werd aangedrongen op het nemen van initiatieven om de economische toestand te verbeteren. Zo zagen zij landnationalisatie als oplossing voor de werkloosheid op het platteland. Ook spoorden zij het landelijk bestuur aan een Sociaal Program te formuleren. Onder de sterke druk van het Friese Patrimonium en de dreiging van een scheuring van de protestants-christelijke arbeidersbeweging, werd besloten in 1891 een Sociaal Congres te organiseren.

Dit congres bracht niet het Sociaal Program dat het Friese Patrimonium voor ogen stond. Tot verdere radicalisering leidde dit echter niet. Na 1895 trok de economie weer aan, waardoor de arbeidersbeweging in rustiger vaarwater kwam. Wel was er intern de nodige beroering, omdat niet iedereen ervan overtuigd was dat het brede maatschappelijk ideaal dat Patrimonium voor ogen stond, omgebogen diende te worden naar specifiekere vakbondsactie. De oprichting van de vakcentrale Christelijk-Nationaal Vakverbond ondervond daarom veel weerstand.

De jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw stonden in het teken van het formuleren en invoeren van sociaal-economische maatregelen, ook al werden nog veel weerstanden ondervonden. Het afsluiten van cao's, het voeren van loononderhandelingen en het vaststellen van arbeidsvoorwaarden werden een steeds gebruikelijker ritueel, terwijl ook het sociale verzekeringsstelsel langzaam maar zeker vorm kreeg. Dat was niet alleen een zaak van de organisaties. De overheid die in de

crisistijd van de jaren dertig de landbouwsector grootschalige hulp verleende, dwong harmonischer sociale verhoudingen af.

Vraagstelling

De probleemstelling behelst het ontstaan, groei en uitbouw van de christelijk-sociale beweging als onderdeel van het zich ontwikkelende maatschappelijk middenveld in de Friese gemeente Het Bildt in de periode 1870-1940. Nader gepreciseerd kan een aantal elementen onderscheiden worden:

66

- De keuzemomenten in de bestaans- en overlevingsstrategieën van (potentiële) leden.
- De invloed van de modernisering van de samenleving op de maatschappelijke organisatiestructuren.
- De wisselwerking tussen de keuzen en gedragingen van de leden, ontwikkeling van de christelijk-sociale beweging als verband van intermediaire organisaties en de toenemende invloed van de overheid.

Aandachtspunten zijn daarbij:

- Zijn er omstandigheden aan te wijzen die kunnen verklaren waarom voor het lidmaatschap van Patrimonium werd gekozen? Daarbij dienen niet alleen sociaal-economische variabelen geanalyseerd te worden, maar zullen religie en levensbeschouwing als verklarende factoren meegewogen moeten worden.
- De bestudering van maatschappelijke context is uiteraard belangrijk. Daarbij gaat het om vragen als: Hoe was de ligging van de dorpsgemeenschap? Waren er kerkelijke structuren, scholen en verenigingen? Waren er lokale leiders?
- Belangrijk is ook hoe de jonge arbeidersbeweging uitkristalliseerde. Er zijn aanwijzingen dat bij de landbouwstaking in Het Bildt ook christelijke arbeiders betrokken waren en Patrimonium steun verleende. Was dat gebruikelijk? Hoe waren de latere verhoudingen met de niet-christelijke arbeidersbeweging? De houding van de boeren moet ook in het onderzoek betrokken worden. Was er een verschil tussen christelijke en niet-christelijke boeren?
- Een belangrijk element is ook de verhouding Patrimonium en cnv. Hoe werd er gedacht over vakactie en hoe stelde men zich op in de praktijk?
- De verhoudingen tussen de werkgeversorganisaties (voornamelijk de standsorganisaties) en de landarbeidersbonden is van groot belang om de ontwikkeling van het middenveld op sociaal-economisch terrein te kunnen beschrijven.
- De wisselwerking tussen de lokale, provinciale en landelijke orga-

nisaties zal ook een belangrijk onderdeel van de analyse moeten uitmaken.

Methodie

Een belangrijk onderdeel van het onderzoek zal eruit bestaan de leden en het plaatselijk kader in hun maatschappelijke verband neer te zetten. Aan de analyse van sociale structuren zal veel aandacht besteed dienen te worden. Ook een antropologische invalshoek kan gebruikt worden om inzicht te krijgen in de opbouw van de dorpsgemeenschappen. De tijdsinvestering, die met een dergelijk diepborend onderzoek gepaard zal gaan, maakt het noodzakelijk het onderzoeksveld in te perken. Aanbevelenswaardig is het onderzoek te beperken tot één gemeente, waarbij Het Bildt een goede mogelijkheid is. Deze Noord-Friese gemeente was sterk verdeeld in dorpen met een orthodoxe signatuur en dorpen waar de secularisatie al vroeg was opgekomen en de socialistische beweging voet aan de grond had gekregen. Vergelijkingen zullen goed mogelijk zijn.

67

Literatuur

Frieswijk, J. e.a. ed., *Geschiedenis van Friesland 1975-1995* (Amsterdam/Meppel/Leeuwarden 1998), geeft een overzicht en bevat veel literatuurverwijzingen.

Frieswijk, J., *Om een beter leven. Land- en veenarbeiders in het noorden van Nederland 1850-1914* (Ljouwert 1989) is een belangrijke studie, mede om de literatuurverwijzingen.

Wal, T. van der, *Op zoek naar een nieuwe vrijheid. Een kwart eeuw arbeidersbeweging in Friesland (1870-1895)* (Leiden 1972) geeft een nuttig overzicht, maar is in enkele opzichten verouderd, met name omdat aan bestaans- en overlevingsstrategieën nauwelijks aandacht wordt besteed.

Bronnen

Naast onderzoek in de archieven van Patrimonium zal het onderzoek gebaseerd moeten worden op een brede analyse van een aantal basisarchieven. De burgerlijke stand, belastingkohieren, handelingen van gemeenteraden, gemeenteverslagen en dergelijke. Kerkelijke archieven zullen uiteraard ook deel moeten uitmaken van het onderzoek. Aangezien er weinig materiaal is van de vroege arbeidersbeweging zal er uitgebreid onderzoek gedaan moeten worden in lokale kranten en tijdschriften en andere publicaties. Daarnaast zullen de archieven van een groot aantal organisaties geraadpleegd moeten worden. Daaronder die van de Christelijke Landarbeidersbond, de Friesche Christelijke Boeren- en Tuindersbond, en de landelijke en gewestelijke archieven van de Christelijke Werkliedenvereniging Patrimonium.

Gedrukte bronnen

Diverse lokale en regionale dagbladen, gemeenteverslagen en handelingen van de gemeenteraad en verslagen van de toestand van de Provincie en ander overheidspublicaties.

Archieven

Het gemeentearchief van Het Bildt en het Rijksarchief in Friesland herbergen de belangrijkste collecties. Enkele bestanden, o.a. het archief van de Christelijke Werkliedenvereniging Patrimonium, afdeling Leeuwarden en de archieven van de Friesche cbtb, berusten bij de organisaties.

Academisch klimaat en infrastructuur

De Fryske Akademy zal een belangrijke participant kunnen zijn bij het te verrichten onderzoek. Dit instituut herbergt veel historische kennis in het bijzonder over de vroege arbeidersbeweging (dr. J. Frieswijk).

3. Aanpassing in Kampen?

De christelijk-sociale beweging in een kleinsteedse omgeving, 1870-1940

Inleiding

Kampen was in de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw een middelgrote provinciestad. Na een periode van groei en bloei begon de stedelijke economie vanaf circa 1880 te stagneren, waarop in het Interbellum een tijd van aanhoudende teruggang volgde. Vrijwel gelijktijdig voltrok zich een proces waarbij orthodox-protestantse bevolkingsgroepen een dominante positie in de samenleving verwierven. Een en ander maakt Kampen een interessante casus voor onderzoek naar de vraag hoe, in de bredere context van de modernisering van Nederland en gezien tegen de achtergrond van de concrete levenssituatie van betrokkenen, in een middelgrote provinciestad het proces van organisatie van het maatschappelijk middenveld als intermediair tussen individu en staat zich voltrok.

Samenhangende studies over de culturele, economische, sociale, politieke e.a. ontwikkelingen van Kampen in de negentiende en twintigste ontbreken vrijwel volledig. Uit de beschikbare literatuur kan op hoofdlijnen wel het volgende beeld worden geschetst.

Kerkelijk

Kampen was in de negentiende en twintigste eeuw bij uitstek een protestantse stad. Meer dan 75 procent van de bevolking was en bleef protestants-christelijk. Het aantal katholieken daarentegen vertoonde constant een daling. Aanvankelijk domineerden vrijzinnigen het kerkelijk-culturele leven, maar daarin kwam in de laatste decennia van de negentiende eeuw verandering. De hernieuwde godsdienstijver van de latere negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw wordt een van de opmerkelijkste verschijnselen van het leven in Kampen in deze periode genoemd. Draggers van dit proces waren vooral protestanten van gereformeerde gezindte (in het Interbellum samen goed voor een kwart van de totale bevolking) maar ook leden van de orthodoxe vleugel van de Hervormde kerk. De Hervormde kerk als geheel was in het Interbellum goed voor ruim vijftig procent van de Kamper bevolking. Aangenomen mag worden dat er een wisselwerking bestond tussen deze hernieuwde godsdienstijver en de vorming van het maatschappelijk middenveld. De aanwezigheid van de Theologische Hogeschool (1854) lijkt in dit verband ook niet zonder betekenis. De rol en betekenis van de diaconieën is nagenoeg onontgonnen terrein.

Economisch

Als gevolg van bloei van de agrarische sector (Kampen bezat zelf lucratieve pachtgronden op het Kampereiland en fungeerde voorts als regio-

naal marktcentrum), transitoverkeer voor o.a. de ontluikende Twentse textielnijverheid, een uitzonderlijk gunstig stedelijk belastingklimaat (aantrekkelijk voor gepensioneerden en renteniers) en vooral de vestiging van ettelijke grote (de grootste had omstreeks 1875 zo'n vijfhonderd arbeiders in dienst) en kleine sigarenfabrieken kende Kampen in de jaren 1830-1880 een bloeiende economie. Door de agrarische crisis van het derde kwart van de negentiende eeuw, verlegging van scheepvaart-routes en verzanding van de IJsselmonding plus het feit dat na zware strijd niet Kampen maar Zwolle na 1860 het knooppunt werd van het nieuwe spoorwegnet, terwijl Zwolle ook steeds meer marktfuncties naar zich toetrok, keerde het tij echter. Daarenboven kreeg Kampen te maken met de wet van de remmende voorsprong. De florerende tabaksnijverheid had de ontwikkeling van andere industrieën afgeremd, terwijl ont-slagen sigarenmakers bij fluctuaties in de economie dikwijls als 'eigen-werker' hun beroep bleven uitoefenen. Dit had niet alleen gevolgen voor het prijspeil, maar ook voor de vorming van een 'arbeidersreservoir', waaruit andere ondernemers hadden kunnen putten. In 1875 werkte driekwart van de arbeiders, die in de nijverheid hun brood verdienden, in de tabakssector. Belangrijke uitzondering was de moderne en grote fabriek voor emaille pannen van Berk & Zn.

De Eerste Wereldoorlog en vervolgens de crises van de jaren twintig en dertig en de Bezetting brachten de sterk van import en export afhankelijke sigarenmakerij zware klappen toe. De tabakswet van 1921 had bovendien het thuiswerken sterk aan banden gelegd, terwijl toenemende mechanisatie na 1918 veel handarbeid overbodig begon te maken. De versnelde opmars van de moderne sigaret betekende na de Tweede We-reldoorlog de genadeklap. Ook andere sectoren, waaronder Berks pannenfabriek, hadden het tijdens de jaren dertig zwaar te verduren. Nieuwe werkgelegenheid als gevolg van de inpoldering van het IJssel-meer bood maar in bescheiden mate soelaas. Demografische gegevens illustreren deze economische trend. Tussen 1850 en 1880 steeg de bevolking snel van 11.718 naar 17.849, niet in de laatste plaats door een vestigingsoverschot. Na 1880 stagneerde de groei, waarbij aanvankelijk het hoge geboortecijfer het vertrekoverschot nog compenseerde. In het Interbellum zorgde het hoge vertrekoverschot voor een daling van het inwonertal.

Verenigingsleven

De ontwikkeling van het maatschappelijk middenveld dateert ook in Kampen van na 1880. De dynamiek ervan lag bij het orthodox-protes-tantse volksdeel. In de negentiende eeuw domineerden vrijzinnigen nog het culturele en maatschappelijke organisatieleven met een groot aantal verenigingen. Deze varieerden van diverse sociëteiten, die de verdeeldheid tussen de oude conservatieve elite en de nieuwe van liberale sigaren-fabrikanten onderstreepten, tot lees-, zang- en reciteergezelschappen en

een vrijmetselaarsloge. Verenigingen met meer sociaal-economische oogmerken ontbraken niet. Genoemd kunnen worden een ‘Vereniging van onderlinge verzekering voor het hoornvee’(1845) en een medicijnen begrafenisfonds, dat in 1849 vanuit het ‘Nut’ werd opgericht. De vereniging ‘Orde en Vlijt’, gevormd door de vrijmetselaarsloge, hield zich bezig met werkverschaffing voor armlastigen. Het merendeel van deze verenigingen had een algemeen karakter.

Vanaf het derde kwart van de negentiende eeuw drongen de orthodoxe protestanten zich steeds meer naar voren. De oprichting van de kiesvereniging ‘Nederland en Oranje’ (1871) fungeerde als katalysator in de partijpolitieke sfeer. Na de Eerste Wereldoorlog veroverden **arp**, **chu** en **sgp** de meerderheid in de gemeenteraad, waarna ze vóór en na de Tweede Wereldoorlog hun stempel zetten op het openbare leven in de stad. Het protestantse blok was in de jaren dertig goed voor zo’n zestig procent van de stemmen, tegen circa vijftien voor de socialisten en tien voor zowel katholieken als liberalen. De werkliedenvereniging Patrimonium (1882) en de ‘Vereeniging van Christelijke Belangen (1884), waarin winkeliers, pensionhouders en andere typische ‘kleine luyden’ zich verenigden, vervulden in hun sfeer dezelfde functie. Een scala aan andere orthodox-protestantse organisaties, uiteenlopend van diverse jongelingsverenigingen tot de woningbouwcorporatie ‘Patrimoniums Bouwlust’, en van de Christelijke Besturenbond Kampen tot de hervormde spijskokerij ‘Charitas’ volgden weldra. Instellingen als het ‘Christelijk Volkskoffiehuis’ completeerden het beeld. In het algemeen kreeg het verenigingsleven na circa 1900 een impuls, bij de protestanten overigens beduidend sterker dan bij de andere bevolkingsgroepen. Het katholieke verenigingsleven vertoonde hetzelfde, brede beeld als het orthodox-protestantse; het socialistische beperkte zich hoofdzakelijk tot de politiek en de vakbeweging.

71

Arbeidsverhoudingen

Een samenvattende studie over de geschiedenis van de arbeidsverhoudingen in Kampen ontbreekt evenzeer. De eerste vakafdeling van Patrimonium (van tabaksbewerkers) zag in 1886 het licht, maar de organisatiegraad onder deze grootste groep arbeiders in de stad bleef lange tijd laag, ook bij de katholieke en socialistische richtingen. Bijzonder detail is dat Kampen de vestigingsplaats was van de eerste protestantse vakcentrale, het Christelijk Arbeids Secretariaat (**cas**; 1901), de voorloper van het **cnv**. De oudste socialistische bond (sigarenmakers) ter plaatse dateerde van 1901. Pas na circa 1910 kwam daarin verandering. Er zijn aanwijzingen dat een elders door stakingen afgedwongen eerste cao voor de tabaksindustrie (1913) stimulerend werkte. In dezelfde tijd nam ook het aantal afdelingen van andere landelijke vakbonden gestaag toe.

Over (branche-) verenigingen van werkgevers, middenstanders is geen

onderzoek voorhanden. Een echte vereniging van sigarenfabrikanten ontbrak. Mogelijk volstonden de contacten in de sociëteit en voorzag ook de ‘Vereniging voor Algemeene Belangen’ in de overlegbehoeften van deze industriëlen. In andere sectoren ontstonden wel patroonsverenigingen, in 1901 bijvoorbeeld van aannemers en in 1917 van klermakerspatroons. Over hun karakter en activiteiten is evenwel weinig tot niets bekend. Over de Kamper boeren bestaat wel een, zij het ouder (1953), sociologisch onderzoek.

Het beeld dat uit de tot dusverre verschenen publicaties oprijst, is dat de meerderheid van de Kamper arbeiders zich door een mix van lage scholingsgraad, het zelfwerken en godsdienstig en/of ideologische redenen schikte in haar lot. Gewezen wordt op het feit dat pas in 1922 de eerste grote staking van sigarenmakers plaatst vond, en dat de protestantse bond deze staking veroordeelde. Dat een kleine 160 leden van deze protestantse bond daarin aanleiding zagen om hun lidmaatschap op te zeggen, plaatst de vermeende volgzzaamheid en dergelijke in ander perspectief. En aan bijvoorbeeld het ‘protest met de voeten’, het vertrek uit de gemeente, is geen aandacht besteed.

Vraagstelling

De probleemstelling van dit voorstel richt zich op het ontstaan, de uitbouw en de aard van de Kamper christelijk-sociale beweging als aspect van het bredere maatschappelijk middenveld in Kampen in de periode 1870-1940, en op haar functioneren als intermediair in het kader van de modernisering van de samenleving. Een en ander primair vanuit het perspectief van de leden van deze christelijk-sociale beweging ter plaatse.

Concreet:

- Wat waren de aard en achtergronden van de keuzemomenten in de bestaans- en overlevingsstrategieën van (potentiële) leden van de diverse middenveldorganisaties? Wie organiseerden zich in christelijk-sociale (belangen-) organisaties, wanneer en waarom deden zij dat of verlieten zij de organisaties, hoe organiseerden zij zich, en op welke wijze participeerden de leden?
- Hoe functioneerden de christelijk-sociale organisaties als intermediair tussen leden en andere verbanden en structuren (lokaal en in ruimer verband) in het kader van de economische schaalvergroting, verschuiving van besluitvorming naar meso- en macroniveaus, en bestuurlijk-organisatorische centralisatie in landelijke verbanden van de beweging zelf?

Aandachtspunten:

- Welke invloed hadden specifieke sociaal-economische ontwikke-

lingen als dominantie van één - stagnerende - bedrijfstak met zowel fabrieksmatige productie als thuisarbeid op de keuzepatronen en sociale verhoudingen?

- Welke middelen (staking en uitsluiting, maar ook fondsenvorming, coöperatie e.d.) stonden de organisaties ter beschikking; hoe werden deze gehanteerd; met welk resultaat?
- Welke invloed hadden religieuze overtuiging en kerkelijke diversificatie op individuele keuzes en de organisatiepatronen?
- Wie waren de formele en informele leiders? Hoe ver strekte de vermeende invloed van medewerkers van de Theologische Hogeschool?
- Welk verband was er met plaatselijke en landelijke politieke thema's en partijpolitieke verhoudingen en ontwikkelingen bij keuzes voor middenveldorganisaties van al dan niet protestants-christelijke signatuur?
- Wat waren – gegeven de groeiende dominantie van orthodoxe protestanten van het sociale, culturele en politieke leven in de stad – de alternatieven, zoals organisaties van andere signatuur of vertrek? Wie opteerden daarvoor?
- In hoeverre was in Kampen sprake van één christelijk-sociale beweging van mensen van uiteenlopende maatschappelijke positie en denominatie en hoe functioneerde deze? Of waren er meer bewegingen en hoe functioneerden deze afzonderlijk alsook onderling?
- Wat was de wisselwerking tussen de Kamper christelijk sociale beweging in het landelijk geheel van cas, Patrimonium, het cnv, Boaz en zijn erfgenamen?
- Hoe functioneerden de Kamper protestants-christelijke middenveldorganisaties in de context van toenemende wet- en regelgeving op supralokaal niveau: cao's, (publiekrechtelijke) bedrijfsorganisatie, sociale wetgeving, marktregulering e.d.?
- Is de situatie in Kampen vergelijkbaar met andere steden van gelijke omvang?

73

Method

In de eerste plaats is grondige literatuurstudie nodig t.a.v. modernisering in de Nederlandse samenleving in de negentiende en twintigste eeuw, met speciale aandacht voor de verzuiling op lokaal niveau.

De gerichtheid op de intermediaire plaats en betekenis van de diverse plaatselijk protestants-christelijke middenveldorganisaties in het licht van de 'bestaans- en overlevingsstrategieën' vraagt voorts om een intensieve speurtocht naar en analyse van zowel kwantitatief (zoals ledenbestanden, bewonersgegevens, bedrijfsgegevens, loon- en prijsgegevens, diaconale gegevens, burgerlijke stand, kadastrale gegevens, belastingkothieren) alsook kwalitatief materiaal (notulen, periodieken, publicaties, jaarverslagen, kranten e.d.). Belangrijk zijn netwerkanalyses: combinaties van beroepen, lidmaatschappen en bestuursfuncties e.d.

Literatuur

Wetenschappelijke publicaties over Kampen in negentiende en twintigste eeuw zijn schaars. Enkele relevante titels:

Doedens, A., 'Kampen 1800-1850, Vraagtekens bij een stad in "malaise"' in: A. Doedens e.a. ed., *De strijd om het bestaan. Bijdragen tot de lokale geschiedenis van Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Amsterdam 1983) 141-168.

Hendriks, G., *Een stad en haar boeren* (Kampen 1953)

Hove, J. ten, "'Wij gelooven nog aan Kampens toekomst...'. Beeld van een provinciestad in de 19de en 20ste eeuw', in: Jeroen Kummer ed., *Geschiedenis van Kampen. Deel 2. "Zij zijn Kamper..."* (Kampen 2001) 93-210.

74

Labrie, A., 'Verenigingsleven en verzuiling te Kampen 1850-1925' in: J.W.C. ten Hove-Jacobze e.a. ed., *Kamper Almanak 1982-1983* (Kampen 1982) 267-304.

Marinus, B., 'Verenigen hier is fransch.' *Organisatie van sigarenmakers in Kampen 1894-1913* (Kampen 1982)

Wiekeraad, P., *Kerkelijk leven te Kampen in de loop der eeuwen*. 5 dln. (Kampen z.j.)

Bronnen

Bronnenmateriaal over Kampen in de periode 1870 – 1940 is in ruime mate voorhanden, deels in Kampen zelf, deels daarbuiten.

Gedrukte bronnen

Gedrukte bronnen uit de periode 1870-1940 zijn volop beschikbaar, hetzij in Kampen zelf of in Zwolle, dan wel in bewaarplaatsen elders. In dit tijdvak kende Kampen ook drie kranten. Deze zijn op hoofdartikelen ontsloten; grondig onderzoek naar de overige informatie is evenwel geboden. Voorts zijn er publicaties als adresboeken, met name de *Kamper Almanak*, die tevens jaaroverzichten bevat. Belangrijke bron vormen de organen van bonden en verenigingen, zowel plaatselijk als regionaal en landelijk. Van kerkgenootschappen, overheidsinstanties als gemeente, provincie, rijk, Kamers van Arbeid, Kamer van Koophandel, bestaan veel gedrukte handelingen, verslagen, enquêtes en onderzoeksrapporten.

Archieven

Kampen zelf telt twee archiefinstellingen. In de eerste plaats het Gemeente Archief Kampen (gak). Hier berusten de gebruikelijke gemeentelijke collecties, alsmede verzamelingen van particulieren, waaronder enkele bedrijfsarchieven van sigarenfabrieken, middenstandsverenigingen, de collectie van ar Kiesvereniging 'Nederland en Oranje', de afdeling Kampen van de cbtb, diverse kerkgenootschappen alsook de

diaconie van deze kerken, afdelingen van christelijke vakbonden, etc. en een scala aan gedrukte bronnen, waaronder alle Kamper Couranten. Het **gak** beschikt tevens over een bibliotheek. In de tweede plaats het particuliere Frans Walkate Archief (**fwa**). Dit archief beheert diverse particuliere collecties die voor het onderzoek relevant zijn, o.a. van de afdelingen van Patrimonium, de Christelijk Nationale Werkmansbond, de Christelijke Vrouwenvereniging, van diverse sociëteiten, van sociale fondsen en woningbouwcorporaties (waaronder Patrimoniums Bouw-lust). Verder uitgaven als de *Kamper Almanak* en een uitgebreide foto- en illustratiecollectie.

Voorts bevindt zich in ruime mate relevant archiefmateriaal bij o.a.: (a) het Historisch Centrum Overijssel (**hco**) in Zwolle; (b) het **iisg** te Amsterdam, waar naast archieven van het **cnv**, **cnv**-bonden, Christelijke Besturenbonden, coöperatieve verenigingen, ook veel gedrukte bronnen betreffende de arbeidersbeweging zijn ondergebracht; (c) het **hdc** in Amsterdam, met archieven van onder meer de **cbtb**, het Verbond van PC Werkgevers, het Convent van Christelijk-Sociale Organisaties e.d. Daarnaast bevindt zich verspreid archiefmateriaal bij het **cnv** en bij **cnv**-bonden.

75

Academische klimaat en infrastructuur

Vergeleken met andere provinciesteden van vergelijkbare omvang beschikt Kampen over een goede infrastructuur voor academisch onderzoek. In de eerste plaats zijn er de twee genoemde archiefinstanties. Beide hebben levendige belangstelling voor dit onderzoeksproject en zijn bereid naar vermogen mee te werken. Voorts telt de stad twee tertiaire theologische onderwijsinstellingen (Vrijgemaakt en Synodaal) met goede bibliothecaire faciliteiten. Bovendien zijn er mogelijkheden voor (mede-) begeleiding, o.a. door drs. J. van Gelderen. Daarnaast is de IJsselacademie in Kampen gevestigd. Deze bevordert het beoefenen van de wetenschap met betrekking tot natuur en cultuur van de IJssel-Vechtstreek en is bereid als intermediair te dienen bij organisatie en uitvoering van het onderzoek, het verlenen van faciliteiten en (financiering van) publicaties.

4. Werken en geloven in Rotterdam. De christelijk-social e beweging en de grote stad, 1870-1940

76

Inleiding

Rotterdam is een van de symbolen van het economisch expanderende Nederland. Door de knooppuntfunctie die de stad kreeg toen West-Europa industrialiseerde, verwierf ze niet alleen een ander aanzien, de groei van de stad trok ook veel mensen van buiten aan die wilden profiteren van de economische groei, waardoor de bevolkingssamenstelling veranderde. Dit zorgde voor spanningen tussen een stedelijke overheid die zich nog moest instellen op de uitbreiding van haar taken en een bevolking die los van haar wortels op zoek was naar nieuwe sociale verbanden. Rotterdam is een goede casus om de wording van het maatschappelijk middenveld te analyseren. De christelijk-sociale beweging vormde een belangrijke schakel in het netwerk van intermediaire organisaties die in het laatste kwart van de negentiende eeuw ontstonden. De uitbouw daarvan in de eerste helft van de twintigste eeuw kan inzicht verschaffen in het toenemende belang van tussenorganisaties met name in het reguleren van sociaal-economische belangen.

Het recent verschenen tweede deel van de geschiedenis van Rotterdam van de hand van prof.dr. P.T. van de Laar kan als leidraad fungeren.⁷ Daarnaast is er veel literatuur over tal van onderwerpen.

Kerkelijk

Rotterdam profileert zich vooral als ‘werkstad’ in heden en verleden. In de nieuwe stadsgeschiedenis wordt de stad achtereenvolgend gekarakteriseerd als ‘koopstad’, ‘transitopolis’ en ‘werkstad’. Eerst voor de periode na 1975 wordt een aarzelend ‘Cultuurstad?’ gebruikt. Deze instelling weerspiegelt zich ook in de historiografie van de stad. Kerk en cultuur zijn ondervertegenwoordigd, sociaal-economische geschiedschrijving overheerst. Toch is het kerkelijk leven van groot belang geweest. Rotterdam was in grote meerderheid een protestantse stad, waarvan het overgrote deel was aangesloten bij de Nederlandse Hervormde Kerk. Er was een katholieke minderheid, van ongeveer dertig procent, die voor een deel gevoed werd door immigratie vanuit Noord-Brabant.

De religieuze verhoudingen veranderden door twee ontwikkelingen. De Gereformeerden waren na 1900 in opkomst en maakten in het Interbellum negen à tien procent van de bevolking uit. Vanaf het begin van de twintigste eeuw zette de secularisering met kracht door. Het was vooral de Nederlandse Hervormde Kerk die in de periode voor de Tweede Wereld-

7. P.T. van de Laar, *Stad van formaat. Geschiedenis van Rotterdam in de negentiende en twintigste eeuw* (Zwolle 2000).

oorlog veel leden verloor. Dit ledenverlies had consequenties voor de sociale cohesie van de stad, want de kerk had niet alleen een belangrijke religieuze functie, zij vervulde ook een sterke sociale taak met name in de pastorale en diaconale zorg. Voor de groeiende groep mensen die buiten deze structuur kwam te staan, waren nieuwe voorzieningen noodzakelijk.

Economisch

Zoals al opgemerkt, wordt de geschiedenis van Rotterdam veelal in een economisch perspectief geplaatst. Opmerkelijk genoeg is de opkomst als belangrijkste transitohaven van de wereld het onbedoelde gevolg van de poging de handelsfunctie van de stad te behouden in de traditie van de aloude stapelmarkt. Buitenlandse ontwikkelingen haalden deze poging in en Rotterdam werd als overslaghaven van steeds groter belang.

Vanaf 1880 bepaalde de haven in steeds ruimere mate de economische activiteiten. Al in de eerste decennia van de twintigste eeuw was bijna de helft van de arbeidsbevolking in de haven werkzaam, terwijl veel arbeid aan havenactiviteiten gerelateerd was. Hoewel de haven voor veel werk zorgde, was de eenzijdige economische structuur ook kwetsbaar. Dat bleek in tijden van crises. De Eerste Wereldoorlog legde de wereldhandel sterk aan banden en dat was in de stad te merken. De crisis van de jaren dertig had economische oorzaken, maar greep eveneens diep in in het bestaan van veel Rotterdammers.

De overheid werd steeds meer gedwongen zich actief met het economisch leven te bemoeien. Door het investeren in nieuwe havenprojecten aan te moedigen en te ondersteunen poogde men de havenfunctie uit te bouwen. Zo werden grote bedragen geïnvesteerd om de stukgoed- en oliehavens te realiseren. Aan de andere kant werden ook pogingen gedaan de economisch basis van de stad te verbreden, maar in een tijd van economisch malaise bleek dat niet eenvoudig.

Verenigingsleven

In de tweede helft van de negentiende eeuw begon het verenigingsleven zich te ontplooien. De opkomende burgerij ontwikkelde een brede interesse en richtte zich vooral op culturele activiteiten. Veel van deze activiteiten waren voortgekomen uit de sociabiliteit die zich eerst onder de elite had ontwikkeld. Een deel van dit verenigingsleven had een 'beschaafd' karakter. Voor de elite was er de vrijmetselaarsloge, voor de burgerij de activiteiten van De maatschappij tot Nut van het Algemeen. Daarnaast werden ook toneel-, lees- en zangverenigingen opgericht. De eerste sportverenigingen trokken in eerste instantie ook belangstelling uit vooral de gegoede burgerij. Toch werd Rotterdam geen stad van grote cultuur, ze bleef voor alles een werkstad.

Het waren de kerken die zich in eerste instantie richtten op de volksmassa. Jongelings- en meisjesverenigingen, zondagsscholen, christelijke leesbibliotheken poogden de jongeren binnen de eigen kring te vormen.

Voor volwassenen werden eigen activiteiten georganiseerd. Belangrijk was het dat er voor de eigen groep media, zoals kranten en tijdschriften, beschikbaar kwamen. Van de dagbladen had *De Rotterdammer* de orthodox-protestanten en in het bijzonder de antirevolutionairen als doelgroep, *De Maasbode* had een rooms-katholieke signatuur.

Na 1900 zette ook de groepsvorming onder de socialistische beweging door, naar voorbeeld van hun religieuze tegenvoeters. De liberalen waren de grote verliezers van deze volksmobilisatie. Als politieke macht werden zij in het Interbellum steeds meer naar de zijlijn gedrukt. In eerste instantie waren de confessionelen de grote winnaars. In 1911 behaalden zij op één zetel na de meerderheid in de gemeenteraad. Na 1920 was de linkerzijde in opkomst. Na deze tijd was Rotterdam een politiek verdeelde stad, wat de slagkracht van het gemeentebestuur niet ten goede kwam.

Arbeidsverhoudingen

De nadruk op de sociaal-economische sector in de Rotterdamse geschiedschrijving heeft er toe geleid dat er veel bekend is over de arbeidsverhoudingen. Deze waren – zeker in de negentiende eeuw – niet best. Het zware werk in de haven trok dan wel veel arbeidskracht aan, in meerderheid waren het in hedendaagse terminologie ‘gelukszoekers’. De ‘push’ uit de geboortestreek was doorslaggevend voor hun migratiegedrag, dan de ‘pull’ die van Rotterdam uitging. Deze vaak ongeschoolde arbeidskrachten wachtte een hard bestaan als sjouwer of stuwadoor.

De lage opleiding van de arbeiders, de onzekerheid die losse arbeid met zich mee brengt en de sociale ontworteling waarmee hun migratie gepaard ging, maakten hen vatbaar voor explosies van arbeidsonrust en wilde stakingen. Veel minder waren zij geneigd tot geregelde en gedisciplineerde vakbondsactiviteiten. Van de weeromstuit was het optreden van de ‘havenbaronnen’ vaak hard en repressief.

In de twintigste eeuw kwamen de onderhandelingen over arbeidsverhoudingen, mede door de opkomst van vakbonden en werkgeversorganisaties, in geregelder vaarwater, al bleef de neiging tot arbeidsonrust. Het cnv bouwde in Rotterdam ook aan de organisatie. Vanaf 1910 tot 1921 was het hoofdkwartier van het vakverbond in Rotterdam gevestigd.

Een samenvattende studie over de arbeidsverhoudingen en vakbonden en werkgeversverenigingen is niet beschikbaar. Wel zijn er deelstudies en rapporten, terwijl een belangrijk deel vanuit de bronnen gereconstrueerd zal moeten worden.

Vraagstelling

De vraagstelling van het onderzoek richt op de ontwikkeling van het maatschappelijk middenveld, in het bijzonder op de plaats en functie van

de christelijk-sociale beweging in Rotterdam 1870-1940. Deze vraag zal primair vanuit het perspectief van de (potentiële) leden worden beantwoord, waarbij centraal staat of en in hoeverre de christelijk-sociale beweging een functie als intermediair heeft weten te spelen.

Aandachtspunten:

- Welke invloed had de samenstelling van de bevolking op vorming van de *civic society*? Was er ontworteling van de migranten, waardoor zij buiten het maatschappelijk netwerk vielen?
- Hadden de instabiele arbeidsverhoudingen invloed op het functioneren van de christelijk-sociale beweging en de keuze van de middelen?
- Hadden lokale leiders veel invloed en hoe wendden zij deze aan?
- Hadden protestants-christelijke werkgevers invloed binnen hun economische organisaties?
- Is de situatie in Rotterdam te vergelijken met die in andere grote steden?

79

Method

Ook bij het Rotterdamse onderdeel zal diepgaand onderzoek gedaan moeten worden in seriële bronnen, zodat sociale structuren en netwerken zichtbaar worden. Daarbij valt te denken aan bevolkings- en belastinggegevens, ledenlijsten van vakbonden en dergelijke. Daarnaast zal er de nodige aandacht worden besteed aan methoden waarmee de sociale organisaties leden trokken en vasthielden. Daarbij zal niet alleen het materiële aspect centraal staan maar ook het ideologisch aspect dat op de leden werd gedaan.

Literatuur

In principe kan worden volstaan met de verwijzing naar de nieuwe Rotterdamse stadsgeschiedenis en bron- en literatuurverwijzingen die daarin te vinden zijn:

Laar, P.T. van de, *Stad van formaat. Geschiedenis van Rotterdam in de negentiende en twintigste eeuw* (Zwolle 2000)

Bronnen

Gedrukte Bronnen

Dagbladen en in het bijzonder *De Rotterdammer* zijn van veel belang om inzicht te krijgen in het lokale geestelijke en materiële klimaat. De serie het *Rotterdams Jaarboekje* bevat eveneens veel materiaal. Het gemeente-archief heeft een belangrijke verzameling literatuur die ontsloten is.

Archieven

Het gemeentearchief herbergt veel bronnenmateriaal, hoewel een deel niet ontsloten en raadpleegbaar is. Van de overheidsinstellingen en belangrijke economische instellingen zoals de Kamer van Koophandel zijn de archieven uiteraard beschreven en beschikbaar. De vakbondsorganisaties zullen deels op andere plaatsen geraadpleegd moeten worden, met name het iisg heeft veel vakbondsarchieven in beheer.

Academisch klimaat en infrastructuur

De aanwezigheid van de Erasmus Universiteit en de aan die universiteit verbonden leerstoel voor de geschiedenis van Rotterdam (prof.dr. P.T van de Laar) maakt uitgebreide samenwerking mogelijk. Het gemeentearchief biedt ruime mogelijkheden voor onderzoek.

Bijlage

Leemten in de geschiedschrijving van de christelijk-sociale beweging

Deze lijst is een eerste aanzet en geeft geen limitatieve opsomming. Wel is gezocht naar een zekere ordening en systematisering. De lijst heeft gediend als basis voor de opstelling van het werk- en onderzoeksprogramma en kan tevens dienen bij het zoeken naar raakvlakken met onderzoek van derden en het zoeken naar participatiemogelijkheden.

81

1. Algemeen

Theorie en methodologie

- Theoretische en methodologische verantwoording van het project binnen de context van de (inter)nationale sociaal-economische geschiedschrijving en sociologische en economische concepten, in het bijzonder die betreffende de (nieuwe) sociale beweging en het (neo)corporatisme.

Ideeëngeschiedenis

- Het christelijk-sociaal denken:
  - aard en ontwikkeling
  - kritiek en dialoog
- Het rentmeesterschap en het sociaal-economisch denken:
  - inspiratiebronnen: F.D. Maurice, W.E. von Ketteler en anderen
  - P.A. Diepenhorst en de Historische School
  - H. Colijn en het liberale denken
  - W.F. de Gaay Fortman tussen oud en nieuw
  - B. Goudzwaard en het progressieve denken
  - H.J. van Zuthem en de medezeggenschapsgedachte
- Het denken over economische ordening en de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie, onder meer:
  - Kater versus Boaz
  - Sikkel versus Talma

- Dooyeweerd versus **cnv**
- de doorbraak en een Derde Christelijk Sociaal Congres
- Het effect van Nederlands protestants sociaal denken in het buitenland.

Voorgeschiedenis

- Van caritas en gilde naar christelijk sociale beweging. Hoe evolueerde het statische denken over armoede en economische ordening naar het denken in actie en organisatie. Aandachtspunten:
  - het sociale denken en het Réveil
  - de invloed van de discussies over de Armenwet (1854)
  - de opkomst van de ‘sociale quaestie’ en de reactie in orthodox-protestantse kring

82

2. Institutioneel

Werknemersorganisaties

- Nederlandsch Werkliedenverbond ‘Patrimonium’:
  - afdelingen
  - instellingen en diensten
- Christelijk Nationaal Vakverbond:
  - algemeen
  - vakbonden
  - instellingen en diensten
- Kleinere organisaties:
  - Christelijk Nationale Werkmansbond
  - Christelijke Werkliedenvereniging ‘Maarten Luther’
  - Christelijk Arbeidssecretariaat
  - Gereformeerd Maatschappelijk Verbond
  - Reformatorisch Maatschappelijke Unie
- Bijzondere onderwerpen:
  - Patrimonium versus **cas** en **cnv**
  - categorale christelijke vakbonden

Werkgeversorganisaties

- Nederlandsche Vereeniging van Patroons ‘Boaz’.
- De ‘grootwerkgevers’: Vereeniging van Christelijke Werkgevers en Groothandelaren, Verbond van Protestants-Christelijke Werkgevers in Nederland, Federatie van Katholieke en Protestants-Christelijke Werkgeversverbanden, Nederlands Christelijk Werkgeversverbond:
  - algemeen
  - brancheverenigingen

- De 'kleinwerkgevers': Christelijke Middenstandsbond, Nederlands Christelijk Ondernemersverbond:
  - algemeen
  - brancheverenigingen

Koepels voor samenwerking

- Organisatie voor Samenwerking van de vier protestants-christelijke werknemersorganisaties:
  - algemeen
  - plaatselijke besturenbonden
- Overlegorgaan van de protestants-christelijke ondernemersorganisaties.
- Convent van Christelijk Sociale Organisaties.
- Bijzondere onderwerpen:
  - christelijk-sociale congressen
  - christelijk-sociale conferenties en cursussen

83

Internationale verbanden

- Internationaal Christelijk Vakverbond / Wereldverbond van de Arbeid.
- Europees Verbond van Vakverenigingen.
- Protestants-Christelijke Arbeidersinternationale.
- International Christian Union of Business Executives **uniapac**.
- Bijzondere thema's:
  - kolonies en emigratielanden, waaronder christelijke werknemers- en werkgeversverenigingen in Indonesië en Nieuw-Guinea en Noord-Amerika (**usa** en Canada)
  - christelijke werkgevers- en werknemersorganisaties en Europese integratie
  - christelijke werkgevers- en werknemersorganisaties en internationale samenwerking

Andere organisaties

- Ouderen, waaronder:
  - de Protestants-Christelijke Ouderenbond
- Vrouwen, waaronder:
  - Protestants-Christelijke Vrouwenbond
  - Christelijke Plattelandsvrouwenbond
  - Vrouwenbond **cnv**
- Jongeren, waaronder:
  - Werkende Jeugd **cnv**/Jongerenorganisatie **cnv**
  - Christelijke Plattelandsjongeren (en de voorgangers)
  - Jong Management **ncw**
  - **ymca**

- Organisaties voor ‘voorzorg’ en voorzieningen, waaronder:
  - het Verbond van Protestants-Christelijke Woningbouwverenigingen
  - bankieren en beleggen, als de Boaz-banken, de Bank voor Protestants-Christelijk Nederland, het Beleggingsfonds voor Protestants-Christelijk Nederland
  - verzekeringen als ubo, Draagt Elkanders Lasten, Stichting Protestants Uitvaartfonds
  - Centrale voor Werklozenzorg
  - coöperaties
- Onderwijs.
- Media.
- Organisaties voor geestelijke zorg, waaronder:
  - Kerk en Wereld etc.
  - Industriepastoraat
  - pit/pmt

3. Thematisch

In de sfeer van verzuiling/ontzuiling

- Politiek:
  - politieke vertegenwoordiging: carrières
  - relaties met politieke partijen, netwerken
  - specifieke kwesties op sociaal-economisch vlak: crisis en werkloosheid
- Kerken:
  - relaties met kerken, netwerken
  - diaconie
  - sociaal-economische denken en handelen kerken: bijv. Kerk en Wereld, Wereldraad van Kerken

In de ideologisch-ethische sfeer

- Arbeid en ethiek.
- Christen-socialisme.
- Gezag, eigendom en medezeggenschap.
- Internationale solidariteit.
- Naastenliefde.
- Rentmeesterschap.
- Staat-maatschappij.
- Verantwoordelijkheid.

‘Concrete’ kwesties

- Aard en betekenis van de Christelijk-Sociale Congressen.

- Allochtone werknemers.
- Armenzorg.
- Crisis en voorspoed/overvloed (de economie van het genoeg).
- Emigratie.
- Interconfessionalisme.
- Kinderarbeid.
- Maatschappijkritiek en –hervorming, sociaal-economische hervorming (bijvoorbeeld landnationalisatie, **pbo, or, vad**).
- Ontwikkelingssamenwerking.
- Protestantse sociale beweging in internationaal-vergelijkend perspectief (Duitsland, Zwitserland, Denemarken, Hongarije, Canada e.d.).
- Sociale zekerheid.
- Staking, collectieve acties.
- Verzuiling/ontzuiling.
- Vrouwenarbeid.
- Zondagsarbeid, 24-uurseconomie.

85

4. Biografisch

Monografieën

- L. Attema.
- B. Biesheuvel.
- A. Borst.
- H. Diemer.
- W.F. de Gaay Fortman.
- P.S. Gerbrandy.
- R. Hagoort.
- Chr. van den Heuvel.
- W. Hovy.
- K. Kater.
- J. de Koning.
- J. Meynen.
- J.W. de Pous.
- B. Roolvink.
- M. Ruppert.
- C. Smeenk.
- A.S. Talma.

Thematisch

- Portretten van negentiende eeuwse denkers over de sociale kwestie: bijvoorbeeld O. Heldring, G. Groen van Prinsterer, A. Kuyper.
- Prominente vakbondsbestuurders.

- Prominente werkgeversvoormannen.
- Prominente vrouwen.
- Christelijke ondernemers.
- Sociale predikanten.

5. Andere Activiteiten

Archieven

- Acquisitie van archieven en bibliotheken.
- Toegankelijk maken van archieven.
- Bronnenpublicaties.

Adressen

Geschiedenis van de christelijke-sociale beweging

(e) csb@dienst.vu.nl

(i) www.vu.nl/hdc/csb

87

Drs. Paul E. Werkman

(e) PE.Werkman@dienst.vu.nl

(t) 020 444 5275

Dr. R.E. van der Woude

(e) RE.van_der_Woude@dienst.vu.nl

(t) 020 444 5275

Bezoek en post-adres:

Vrije Universiteit Amsterdam
Historisch Documentatiecentrum voor het
Nederlands Protestantisme (1800-heden)
De Boelelaan 1105 (kamer 1b-40)
1081 hv Amsterdam

(t) 020-4445270

(e) hdc@dienst.vu.nl

(i) www.vu.nl/hdc